

II. Україна в революційних подіях 1917 року

1. Лютнева революція в Росії і повстання Української Центральної Ради

Революція 1905-1907 рр. в Росії не лише за стандартами і стереотипами сучасного мислення, а й за об'єктивною логікою тогочасного суспільно-історичного розвитку мала вирішити два кореневі питання: по-перше, перетворити (як це було на Заході) молоду російську буржуазію в провідну політично-творчу силу держави і суспільства і тим самим забезпечити Росії подальший поступальний розвиток; по-друге, розв'язати пекучі соціальні проблеми, пом'якшивши таким чином загальну соціально-економічну кризу, яка невблаганно насувалася на країну.

Ні одне, ні друге революція 1905-1907 рр. не вирішила. І не могла вирішити. На те були вагомі причини, які крилися в суспільному, політичному і культурному розвитку Росії у двох попередніх століттях, у її явному відставанні від загальноєвропейських процесів. Як зазначає знаний економіст, відомий діяч української діаспори К.С.Кононенко, «ідеї культури, в тому числі й ідеї соціальної та політичної культур, завжди і всюди окреслювалися і поширювалися освіченими людьми, головний контингент яких творили, природньо, вищі соціальні верстви суспільства, що мали час і засоби на освоєння знання, на інтелектуальне життя. В Західній Європі тими соціальними прошарками була земельна аристократія, а пізніше і промисло-

ва та торговельна буржуазія. Інше становище було в Росії. Тут так само апологетів культурного прогресу постачала земельна аристократія, але буржуазія не була джерелом творення їх. До того спричинилося те, що промисловий розвиток Росії прийшов з великим запізненням, і лише після скасування кріпацтва почав набувати помітного вияву. Крім того, кадри буржуазії творилися здебільшого не з міських ремісників, торговців і дворянства, як це було на Заході, а у великій мірі, особливо в торгівлі, з вихідців селянського стану»¹.

Таким чином, для носіїв прогресивних західних ідей, які спершу переважно були вихідцями із дворянства, в Росії склалась драматична ситуація. Їх відкидало, як ворогів, відмираюче дворянство, не сприймала молода, поглинута первісним накопиченням капіталу, буржуазія, вбачало в них зятяних ворогів «царя и отечества» причавлене багатівковим кріпацтвом селянство. Промисловий пролетаріат почав зароджуватись в Росії щойно в останньому десятилітті XIX століття. Не змінив ситуації і приплив в суспільно-політичний рух різночинної інтелігенції в 60-х — 70-х роках XIX століття, засвідчив повний провал народницького руху, зокрема відоме в історії «ходіння в народ». Отже, передова, мисляча інтелігенція опинилася осторонь реального життя царської Росії, в ізоляції від нього і розвивалась за принципами закритої системи, що, зрештою, мало катастрофічні наслідки як для імперії, так і для неї самої.

Ось як характеризує з якісного боку російську інтелігенцію напередодні лютневої революції уже згадуваний К. Кононенко: «російська інтелігенція опинилася в полоні абстрактного політичного мислення, перебувала увесь час в політичних емпіріях, була глибоко просякнута доктринерством, і не дійсністю корегувала свою соціальну догму, а до неї підтягувала дійсність, ігноруючи або заперечуючи наявні суперечності»².

Ще більш складне явище являла собою українська інтелігенція. В попередніх розділах ми зазначили, що на початок XX ст. переважну більшість землевласників, купців, промисловців і службовців в Україні становили неукраїнці. До 1905 року все, в чому виявлялась українська національна духовність, пере-

¹ Кононенко К.С. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави Української національної ідеї 1917-1960. — Мюнхен, 1965. — С. 10-11.

² Там же. — С. 12.

бувало під повною забороною. Сам шлях, яким іде формування інтелігента, — школа, наука, література, діловодство тощо, — був суцільно російським. Отже, впродовж тривалого часу українська інтелігенція в своїй переважній більшості творила органічну цілість з російською інтелігенцією. Її система політичного мислення, як і її соціальний ідеал, були відбитком російських. І так само, як в середовищі російських інтелігентів, соціальна концепція української інтелігенції формувалася на загальних, запозичених на Заході, доктринах, відокремлено від національного тла. Не дивно, що так вихованою українською інтелігенцією досягнення національних цілей ставилось у пряму залежність до соціального переоблаштування усїєї імперії, а не навпаки.

Якщо переходити до персоналій, то сказане вище з деякими суттєвими застереженнями стосується і М.Грушевського, і В.Винниченка, і С.Петлюри, і багатьох, багатьох інших лідерів Української революції 1917-1920 рр. Останнім часом стало модою критикувати їх за хитання, непослідовність і, особливо, — за федералізм з Росією. Критикують їх і в Україні, і в діаспорі. Чи не найгострішим їхнім критиком з-поза меж України є р.Млиновецький³. Суворо і часто справедливо оцінюючи окремі дії і вчинки провідників українських визвольних змагань, їхні критики часто не беруть до уваги багатьох важливих сутнісних сторін, що, ясна річ, позначається на об'єктивності оцінок. З цього приводу дозволимо собі зробити декілька зауважень. По-перше, в умовах тоталітарної імперської системи вони, як і переважна більшість українських інтелігентів, світоглядно не могли бути іншими, ніж вони були. По-друге, попри своє російське виховання вони знайшли в собі силу, бажання і волю не тільки піднести і теоретично розвинути українську національну ідею, а й перевели її в площину практичних справ. І по-третє, під дією обставин вони швидко еволюціонували від федералізму до українського державництва і, зрештою, відновили національну державність. І все ж не можна не погодитися і з Р.Млиновецьким, і з багатьма іншими критиками, що світоглядні засади провідників українських визвольних змагань не раз і не два призводили до політичних помилок, які негативно впливали на весь процес відновлення української державності.

³ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918. — Львів, 1994. — 570 с.

Отже, основних завдань революція 1905-1907 рр. не виконала. Вони зависли в повітрі в напівзамороженому стані до нових часів, або до нових змагань, якби до них була здатна російська суспільність. Мислячі люди того часу усвідомлювали, що такий етап неминучий, але для більшості з них події 23-27 лютого (8-12 березня за новим стилем) стали наглою несподіванкою. Річ у тім, що наростаючої революційної ситуації в країні, як це спостерігалось напередодні 1905 р., не було. Було крайнє невдоволення всіх верств російського суспільства (передовсім шовіністично настроєного — сюди відносився і улюблений В.Леніним великоросійський пролетаріат) невдалим веденням війни і поразками на фронтах, а вже за тим — складним матеріальним становищем. Безпосереднім поштовхом до так званої «февральської революції» стали елементарна безгосподарність і корумпованість керівних структур Петрограда, які не здатні були розпорядитися запасами наявного зерна, вчасно змолоти і спекти хліб.

17 лютого (2 березня) застрайкували робітники Путилівського заводу. Через тиждень, на Міжнародний жіночий день, у місті страйкувало вже 128 тис. робітників. Ні владі, ні поміркованим політичним силам не вдалося взяти ситуацію під контроль. 24 лютого (9 березня) на роботу не вийшло 214 тис. чоловік, а наступного дня економічне життя столиці було остаточно паралізоване⁴.

Принагідно зазначимо, що кожна серйозна поразка царської Росії призводила до критичної ситуації в імперії. Так було після поразки в Кримській війні 1853-1856 рр., так було після ганебного провалу російсько-японської кампанії 1904-1905 рр., не стали винятком і катастрофічні невдачі на фронтах Першої світової війни. Після кожної з цих поразок Росія поставала перед необхідністю докорінної перебудови системи: або революція згори, або — знизу. І якщо після розгрому в Кримській війні їй вдалося частково реформуватися згори, скасувавши кріпацтво, то після двох останніх поразок через остаточно прогнилість самодержавної системи перебудуватися згори вона вже була нездатна.

Остаточний злам у ситуацію в Петрограді вніс перехід армії на бік страйкарів і демонстрантів. Несподіванкою для верхів стало «відступництво» елітних царських полків, які були залишені в

⁴ Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. — К., 1995. — С. 44.

столиці для охорони царського двору і режиму. Полки ці — лейб-гвардійські: Волинський, Семеновський, Єгерський, Ізмайловський в основному склалися із солдат і унтер-офіцерів українців. Б'ючи в полкових церквах поклони за «триединое начало: Царя, Веру и Отечество», вони тим не менше бачили і знали, що найбільші біди їхнім батькам, рідним і близьким, їм особисто несе це саме «триединое начало». Не дивно, що вони без жодних вагань стали на бік пригноблених, перетворивши 27 лютого (12 березня) загальноміський страйк у збройне повстання. Наступного дня в руках повстанців було практично все місто, включаючи такі цитаделі імперії, як Зимовий палац, Адміралтейство, Петропавлівська фортеця. Як тут не згадати попередження РУП Міністрові внутрішніх справ Сипягіну стосовно того, що українці розвалили Польщу, розвалять і Росію.

Нагадаємо, що після поразки революції 1905-1907 рр. царському уряду вдалося до певної міри зорганізувати суспільство і знайти в ньому своє опертя. Найнадійнішим таким опертям стала четверта Державна Дума, основу якої склали проурядові партії «октябристів», «прогресистів» і демократична («кадетів»). І коли з початком заворушень могло здатися, що Дума нібито стала на бік народу, то це була чиста ілюзія. Насправді було не так. Лідери Думи вирішили використати невдоволення народу і провести свій план. Суть цього плану полягала в тому, щоб взяти під контроль представницької влади (тобто, Думи) виконавські органи (міністерства), хоча б частково здолати корупцію і, зрештою, домогтися ефективного ведення війни. На попередньому етапі на заваді впровадження цього плану стояв цар (безпосередній керівник органів виконавчої влади). Народ же виступив під лозунгами «Геть самодержавство!», «Геть війну!» Ставши тимчасово під гасло «Геть самодержавство!», можна було змінити малоініціативного Миколу II на іншого представника династії, а вже після того «загнати народ назад до стайні».

Події розвивались стрімко. В ніч на 28 лютого (13 березня) Дума формує Тимчасовий комітет з широкими виконавськими повноваженнями. Паралельно формується Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів. (Склалась ситуація, яка в історії відома під назвою «двовладдя»). У ставку, де в цей час перебував цар, було відправлено делегацію Тимчасового комітету на чолі з В.Шульгіним та О.Гучковим, які зустрілися з Миколою II у Пскові 2 (15) березня і разом з кількома генералами пе-

реконали його зректися влади на користь брата Михайла, який, у свою чергу, наступного дня сам відмовився від престолу. В Петрограді тим часом події також розвивалися динамічно. За погодженням Думи і Петроградської ради депутатів, в якій взяли гору більш-менш помірковані соціалісти, на основі Тимчасового комітету 3 (16) березня формується Тимчасовий уряд на чолі з князем Львовим. Повноваження нового уряду поширювалися до скликання загальноросійських Установчих зборів.

До складу Тимчасового уряду увійшли лідери октябристів — Гучков, конституційних демократів (кадетів) — Мілюков, есер Керенський та інші діячі ліберальної опозиції. Незважаючи на створення нового уряду, залишалася паралельна влада — Ради робітничих і солдатських депутатів, які перебували під контролем соціалістичних партій — меншовиків та есерів. Більшовики залишилися в меншості в Радах. Чому склалася така ситуація? Радянська історіографія висунула таку тезу: мовляв, поки більшовики билися на барикадах, інші партії скористалися, щоб прийти до влади. Насправді до влади прагнули всі партії. Але більшовики на той час були ще невеликою партією, слабо зв'язаною з масами. Відомий американський публіцист Джон Рід визначав її навіть не як партію, а як «секту»⁵. Найбільшою підтримкою в масах користувалися есери й меншовики, проте й вони не наважувалися брати на себе всю відповідальність, вважаючи, що Росія ще не дозріла до соціалістичної революції. Тому за краще для себе вони вибрали підтримку Тимчасового уряду.

Київ, у порівнянні з Петроградом, на ті часи виглядав зовсім іншим світом. Затишшя на фронті, розмірений ритм досить ситого життя створювали ілюзію суспільної злагоди і взаємопорозуміння. Тільки 1 (14) березня до Києва з Петрограда надійшла телеграма з повідомленням про революцію та текстом звернення М.Родзянка до населення.

Звістка про події в Петрограді сколихнула населення, передусім українську громадськість. Слід сказати, що лютнева революція породила абсолютно нове явище, яке не спостерігалось в першій російській революції: викликала до політичного життя всі верстви населення. Якщо попередня визначалася низкою соціально-економічних виступів і бунтів, то в лютневій однією з провідних стала ідея національного визволення. Пере-

⁵ Рид Д. 10 дней, которые потрясли мир. — М., 1958. — С. 28.

дусім висувалися вимоги автономії і федеративного устрою Росії. Особливо це було характерним для українського середовища. Багатотисячні колони демонстрантів-українців, котрі зі співом Шевченкового «Заповіту» пройшли після лютневих подій вулицями Петрограда і Москви, налякали російських обивателів. Більшість із них уперше почули, що є така нація — українці і що вона така чисельна і могутня духом.

Небаченого розвою набув національний рух в армії (українці на кінець 1916 року склали 3,5 млн., майже третину особового складу царського війська, ще 250 тис. західних українців служили в австрійській армії⁶. Стихійно виникали національні осередки: товариства, братства тощо. Показовим у цьому плані був Сімферопольський гарнізон, де з 30 тис. військових 11 тис. становили українці. Зорганізувавшись спочатку в братство під керівництвом офіцерів-українців, вони скоро згуртувалися в національні підрозділи (чети, курені) і утворили Перший сімферопольський полк імені гетьмана Петра Дорошенка. Порядок створювався національний татарський курінь, який тісно співпрацював з українцями⁷.

Оскільки українці становили найбоездатнішу частину царської армії, стихійне формування національних частин і підрозділів означало повний її розвал⁸. Слід зауважити таку важливу обставину, що з часу повстання на панцернику «Потьомкин», яке очолили матроси-українці Вакуленчук і Матюшенко, український елемент, як найбільш свідомий і організований, набуває все більшого революціонізуючого характеру і значення в армії. У радянській історіографії йдеться про те, що однією з причин розвалу фронту була відмова солдат однієї й іншої сторони стріляти один в одного й перехід до братання, однак замовчується, що братання розпочалося тоді, коли на фронтівій смузі зійшлися українці російські й українці австрійські.

1 (14) березня 1917 р. помірковано-демократичні російськомовні кола Києва, переважно кадетської орієнтації, утворили Громадський комітет. Через кілька днів, завдяки об'єднанню з ним представників майже всіх, що існували тоді в Києві, громад-

⁶ Реєнт О.П. Робітництво України і Центральна Рада: Історичні зошити. — К., 1993. — С. 9.

⁷ Тютюнник Ю. Революційна стихія // Дзвін (Львів). — 1991. — № 8. — С. 84-95.

⁸ Скоропадський П. Спомини. — К.: Україна, 1992. — 112 с.

ських, культурних, просвітницьких, національних (перш за все українських та єврейських) організацій, а також представників утвореної в місті 3 (16) березня Ради робітничих депутатів, цей Комітет реорганізується в Раду об'єднаних громадських організацій міста Києва, яка відразу ж утворила власний Виконавчий комітет — головну виконавчу структуру в місті. Головою Комітету був обраний Ф.Штейнгель, секретарем — редактор української газети «Нова Рада» А.Ніковський, з українських діячів його членами стали С.Єфремов, М.Порш та М.Паламарчук. Цей Виконавчий комітет у перші півроку після Лютневої революції був представником влади Тимчасового уряду в Києві⁹.

Тимчасовий уряд змінив увесь адміністративний апарат, усі посади стали виборними. Місця керівників міських і губерніальних установ зайняли комісари Виконавчого комітету. Головним, так би мовити, комісаром Київської губернії став голова губернської земської управи М.Суковкін. При ньому існували власний Губернський виконавчий комітет і власна губернська Рада громадських організацій. Слід зазначити, що тогочасні і міські, і губерніальні органи управління були віддзеркаленням суспільної ситуації в Україні. Якщо в міських органах переважав російський і проросійський елемент, то в губерніальних навпаки — український. Так, до Київського губерніального комітету на земських з'їздах були обрані М.Грушевський, Д.Дорошенко, Х.Барановський, Д.Антонович, П.Линниченко, А.Красовський, А.Степаненко та інші відомі українські діячі. Згодом ця ситуація призвела до напруженого конфронтаційного протистояння. Усе це відбувалось на тлі бурхливих мітингів, зборів, маніфестацій, на яких трудящі вимагали української школи, української преси тощо¹⁰.

Бурхливі динамічні події в Україні, передусім у Києві, висунули на порядок денний вимогу створити єдиний центр, що об'єднав би усі українські сили. З цією метою 4 (17) березня 1917 р. Товариство українських поступовців (ТУП) створює Українську Центральну Раду (УЦР). Крім членів ТУП, до неї увійшли представники різних українських політичних угруповань та організацій: військових, робітничих, коопера-

⁹ Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. — С. 46.

¹⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. 1900-1923 рр. — К., 1991. — С. 47.

тивних, студентських, релігійних, культурницьких. Головою Центральної Ради було обрано М.Грушевського, який на той час перебував у Москві, заступником — В.Науменка; товаришами голови — Д.Антоновича і Д.Дорошенка¹¹.

Грушевський Михайло Сергійович (29.09.1866 — 24.11.1934) народився в Холмі в родині педагога-славіста із давнього духовничого роду з Київщини. Закінчив курс Тифліської гімназії й історико-філологічний факультет Київського університету (1890). Наукову працю почав під керівництвом В.Антоновича. В 1894 р. за рекомендацією Антоновича був призначений професором на кафедрі історії України у Львівський університет (був ним до 1914 р.). В 1894 р. став директором історико-філософської секції, а з 1897 р. — головою НТШ. Створив у Львові власну наукову школу істориків України (С.Томашиівський, О.Терлецький, М.Кордуба, І.Крип'якевич, В.Герасимчук, І.Кревецький та ін.). Заснував разом з І.Франком «Літературно-Науковий Вісник». У 1898 р. у Львові вийшов перший том його монументальної, багатотомної праці «Історія України-Руси».

Політичну діяльність М.Грушевський розпочав у Галичині (він був одним із засновників Національно-Демократичної партії, з якою незабаром розійшовся). Особливо активну політичну діяльність розгорнув у Центральній Україні після революції 1905-1907 рр. Заснував у Петербурзі «Український Вестник», що став органом української громадської думки в Державній Думі. Як загально визнаний лідер українства, став на чолі ТУП, що об'єднало тоді більшість українських та національно-громадських організацій. Восени 1914 року був заарештований російським урядом і засланий спершу до Симбірська, потім до Казані, а далі — до Москви. У березні 1917 р. повернувся до Києва, де включився в активну громадську і політичну роботу. Був обраний на голову Української Центральної Ради (приєднався до УПСР, яка мала більшість у Центральній Раді). 29.04.1918 р. був обраний Президентом УНР. Після ліквідації Центральної Ради продовжував наукову роботу. В 1919 р. емігрував за кордон, де в тому ж році заснував Український соціологічний інститут у Відні (а згодом і у Празі).

У 1923 р. М.Грушевського обирають дійсним членом Української академії наук, а в 1924 р. він повертається в радянську Україну і занурюється в наукову роботу, створює цілу низку академічних наукових установ. Але так тривало не довго. В березні 1931 р. влада висилає його до Москви. Наукові установи, створені

¹¹ Лотоцький О. Сторінки минулого: В 4 ч. — Варшава, 1933-1934. — Ч. 3. — С. 348.

ним, були ліквідовані, співробітники та учні його здебільшого заарештовані й заслані.

Тяжкі умови підневільного життя на чужині й далші переслідування з боку радянської влади згубно вплинули на життя Грушевського. Він помер 24.11.1934 р. у Кисловодську, куди виїхав на лікування. Похований у Києві на Байковому кладовищі¹².

Отже, 17 березня за новим стилем можна вважати «днем народження» Української Центральної Ради. Навряд чи тоді лідери українського відродження до кінця усвідомили усю важливість того, що сталося. У всій повноті це усвідомлення прийде згодом, після низки прикрих політичних помилок, гірких поразок і, зрештою, падіння Центральної Ради. Ось що запише у своїй брошурі «Українська Центральна Рада та її Універсали» по гарячих слідах тих драматичних подій М.Грушевський:

«Велика хвиля визволення поставила перед українським народом великі завдання. Треба було забезпечити волю України, відновити її стале народовластя, право народу самому правити всіма справами. Діло велике, час такий, якого не було від часів Хмельниччини — упустити його не можна було... Для сього зараз же, як упав старий режим, українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатись у спільній, одностайній політичній організації на весь час, поки не буде осягнена спільна мета: широка національно-територіальна автономія України в федеративній демократичній Російській республіці»¹³.

З притаманним йому темпераментом оцінює цю подію і В.Винниченко: «Це був вислов усієї нації. Це було не тільки координоване, сполучене співробітництво всіх українських партій і впливових організацій, а виразний, необхідний прояв існування української нації. Центральна Рада явилась найкращим доказом цього. Коли б вона не виникла в Києві, то утворилась би у Харкові, в Полтаві, Одесі. Вона мусила бути, бо нація мусила, як така, як уся нація, як певний організм мати єдиний вираз, єдиний орган свого прояву. Це був центр, до якого радіусами стікались усі хилитання пробудженої, національної енергії; з усіх куточків, з усіх великих і малих пунктів животворіння національного організму простягались до центру нерви нації»¹⁴.

¹² Енциклопедія українознавства. — Т. 2. — Львів, 1993. — С. 453-454.

¹³ Грушевський М. Українська Центральна Рада та її універсали, перший і другий. — К., 1917. — С. 3.

¹⁴ Винниченко В. Відродження нації. — Київ-Відень, 1920. — Ч. 1. — С. 79-80.

З перших кроків Центральна Рада розвинула бурхливу діяльність. Передусім вона надіслала вітальні телеграми Голові Тимчасового уряду Росії князю Львову та міністрові юстиції Керенському. 22 березня (за новим стилем) вона звернулася з відозвою «До українського народу», в якій закликала зберігати спокій, запровадити вибори на всі урядові посади, збирати гроші в український національний фонд, а найперше — творити нове, вільне життя¹⁵.

Україна відроджувалась: як гриби після дощу, росли нові організації — Військова Рада, Центральний український кооперативний комітет, «Просвіта». 27-28 березня 1917 р. у Києві відбулась епохальна подія для всього українства — Губернський кооперативний з'їзд. Він проходив під українськими прапорами і під портретом Шевченка в Педагогічному музеї і закінчився співом «Заповіту» та гімну «Ще не вмерла Україна». З'їзд перетворився на могутню українську маніфестацію. Він вперше поставив вимогу проголошення Федеративної Республіки Росії та широкої автономії для України, а також звільнення митрополита А.Шептицького і галицьких полонених¹⁶. Водночас Українські національні ради виникли в Петрограді (голова О.Лотоцький) та Москві (О.Саліковський).

Кульмінацією українського громадського життя у Києві стала грандіозна маніфестація солдатів, робітників, службовців, студентів, учнів 1 квітня. Близько 100 тис. осіб пройшли переважно під синьо-жовтими прапорами вулицями давньої української столиці. У цей день був знятий пам'ятник П.Столипіну на Думській площі (нині Майдан незалежності). М.Грушевський виступив з промовою, в якій закликав домогтися автономії. Всі присутні стали на коліна і склали присягу на вірність Україні. Потім демонстранти рушили до Софійського майдану, де відбулося грандіозне віче, яке ухвалило резолюцію: підтримати Тимчасовий уряд, домогтися широкої автономії й скликання Установчих зборів¹⁷.

Як і в Росії, так і на Україні, особливо в Києві, найбільший політичний вплив у суспільстві мали соціалісти. Їм належала і провідна роль в Українській Центральній Раді. В ті гарячі дні

¹⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України. — С. 47.

¹⁶ Там же. — С. 48.

¹⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України. — С. 48.

у Києві і багатьох інших містах вони активно формують власні легальні осередки — Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП — В.Винниченко, Д.Антонович, С.Петлюра, М.Порш); Української партії соціалістів-революціонерів (есерів — М.Ковалевський, Л.Ковалів, П.Христюк, С.Севрюк; до цієї партії пристав і М.Грушевський), яка виступала за передачу землі селянам без викупу і тому мала значний вплив серед останніх, які у свою чергу під впливом есерів створили масову Українську селянську спілку; Української партії соціалістів-самостійників (П.Макаренко, І.Луценко, М.Андрієвський); прагне до оновлення колишня Українська радикально-демократична партія (Д.Дорошенко, С.Єфремов, А.Ніковський), яка перейменовується в Українську партію соціалістів-федералістів.

Вплив соціалістичних партій в масах був закономірним — багато привабливого для пересічного трудівника було в їхніх програмах. Есери, як зазначалось, виступали за безоплатну передачу землі селянам. Соціалісти-самостійники — «за соціалістичний лад — єдиний, котрий може знищити капіталістичний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності, пануванні... Фабрики і заводи повинні належати українським робітникам, а землі — українським хліборобам». Чимало привабливого було й у програмі УСДРП.

Були й інші українські партії. Так, очолювана В.Липинським Українська хліборобська партія представляла інтереси українських поміщиків та заможних селян. Меншу роль відігравали Українська трудова партія (лідер Ф.Крижанівський) та Українська федеративно-демократична партія (лідер А.Десницький)¹⁸.

Крім суто українських, в Україні діяли і російські партії (есери, меншовики, анархісти), а також єврейські і польські партії.

Окремо зупинимось на крайньо радикальному крилі соціалістів — більшовиках. Як пояснити їхній феномен у 1917 р., коли, здавалось би, малочисельна партія (секта — за Дж.Рідом) протягом кількох місяців стала могутньою силою і зуміла захопити владу в державі? Щоб відповісти на це запитання, мусимо бодай у загальних рисах розглянути ситуацію, яка тоді склалась в Росії, і позицію та тактику самих більшовиків.

¹⁸ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. — Прометей, 1950. — Ч. 1. — С. 26.

Після лютневої революції вимоги народних мас з кожним днем ставали дедалі радикальнішими, а Тимчасовий уряд намагався проводити помірковану політику. Це призвело до низки урядових криз. Після квітневої кризи з уряду було усунуто Мілюкова, Гучкова, натомість до нього увійшли соціалісти. Після липневої кризи уряд очолив есер Керенський. Але й після цього уряд продовжував війну, відтягував прийняття закону про землю. Така політика відштовхувала маси і від Тимчасового уряду, і від поміркованих соціалістичних партій і штовхала їх в обійми популістів-більшовиків. Саме тому більшовики, які в березні 1917 р. мали ледве 24 тис. членів, восени того ж року збільшили свою чисельність до 350 тис.

Зазначимо, що більшовицькій пропаганді сприяли нерішучість, некомпетентність супротивників, самі ж вони діяли рішуче, нахабно, підтримуючи радикалізм мас і свідомо розпалюючи в них найнижчі інстинкти. Однак і після жовтневого перевороту більшовики не мали за собою більшості народу. На виборах до Установчих зборів вони здобули лише чверть усіх голосів. Сила їх полягала у тому, що вони зуміли опертися на найрадикальнішу, на найнепримиреннішу і найактивнішу частину народу, котра прагнула повністю зруйнувати старий світ і збудувати нове, справедливе суспільство.

Проте більшовики стали такими радикалами не відразу. До повернення Леніна з еміграції, керівництво партії на чолі з Каменевим і Сталіним вважало, що буржуазна республіка існуватиме довго і що більшовики будуть в ній «лояльною опозицією». У квітні 1917 р. в Петрограді з'являються Ленін і Зінов'єв. Ленін у своїх «Квітневих тезах» висуває гасло: «Ніякої підтримки Тимчасовому уряду». Лідер правих соціал-демократів Плеханов назвав це «маячнею». Усередині більшовицької партії проти Леніна виступили Каменев, Риков, Ногін. Однак масові виступи робітників Петрограда і Москви у квітні 1917 р. вплинули на більшовиків, і вони прийняли ленінський курс на переростання буржуазно-демократичної революції в пролетарську.

Якою ж була позиція більшовиків щодо подій на Україні? Передусім вони стали перевіркою ленінського вчення з національного питання. Адже Ленін писав: «Російська демократична республіка забезпечить усім націям право вільного самовизначення...». Ми знаємо, як це «вільне самовизначення» здійснювалось на практиці.

Ведучи мову про позицію і вплив російської демократії, зокрема більшовиків, на тодішнє суспільне життя в Україні, необхідно зважати на те, що основну масу корінного етнічного населення тут становило селянство. Населення міст ледве сягло 20%. Відразу ж після приєднання (а саме так трактує Переяславську угоду російська історіографія) України до Росії царський уряд повів жорстоку, азійську колонізаторську політику, наводняючи з цією метою українські міста російськими — адміністрацією, військом, різного роду «служилими людьми», найпершим завданням яких було поневолення українського селянина. І вони це здійснювали не менш, а часто навіть більш жорстоко, ніж інші завойовники, бо економічний визиск тут поєднувався з шаленим наступом на мову, культуру, духовність — на все українське. Водночас українські землі разом із селянами віддавались російським вельможам, котрі, як і польські поміщики, дивилися на українського селянина як на бидло, джерело власних прибутків. Додамо, що переважна більшість молодшої промислової і торговельної буржуазії, викладачів вищих і середніх навчальних закладів, вищого духівництва, значна частина робітництва (особливо на півдні і сході) були прийшлим і вороже настроєним до українців елементом. Отже, висловлюючись сучасною мовою, на час утворення Центральної Ради в Україні вже існувала потужна «п'ята колона».

Цілком природно, що український селянин дивився на місто і на все російське відверто вороже, як на основну причину всіх своїх бід. Сприймав він як високе російське панство і рафіновану українську інтелігенцію. Тому й говорити про якийсь серйозний вплив російської демократії на українського селянина не доводиться. Хіба що есери, й знову ж таки українські, більш-менш сприймалися селом, бо виступали за передачу землі селянам без викупу. Лише згодом зростає вплив більшовиків, які з самого початку поставлять за мету розклати і розколоти український рух із середини і настроїти українське селянство проти власного уряду. І в цьому їм допоможе спритно перехоплене в есерів гасло щодо безкоштовної передачі землі селянам, а також млявість і нерішучість Центральної Ради у розв'язанні земельного питання.

Таким чином, на початку 1917 р. більшовики мали незначний вплив у містах України. Загалом до піднесення українського революційного руху вони ставилися байдуже, часто во-

роже, оцінюючи його як рух дрібнобуржуазний, націоналістичний, сепаратистський. Щоправда, в окремих місцевостях, де розгорнулось бурхливе українське відродження, окремі члени більшовицької партії змінювали до нього своє ставлення. Так, у Полтаві більшовики В.Шахрай і С.Мазлах стали на позицію самостійності і створення української більшовицької партії. Схожі настрої були і в Києві, їх виражав, зокрема, В.Затонський.

Натомість більшовики південних міст — Одеси, Донбасу, Катеринослава із Криворіжжям, де було небагато українського пролетаріату, відверто вороже ставилися до українського руху. Ця розбіжність між більшовиками виявилася вже влітку 1917 р., коли Київський комітет РСДРП(б) вирішив створити окремий більшовицький центр для України на чолі з Г.П'ятаковим і В.Затонським. Однак його не визнали більшовики Півдня і Сходу, які категорично хотіли підкорятися безпосередньо Петрограду.

Але повернемося до подій в Україні. Якщо Губернський кооперативний з'їзд проторував дорогу Центральній Раді, то Український національний конгрес, що проходив у Києві 19-21 квітня, став могутнім імпульсом для поступального руху по цій дорозі. Після кооперативного з'їзду і українських маніфестацій 1 квітня для Грушевського і його соратників стало очевидним, що потрібно виходити за межі Києва і здобути Центральній Раді мандат на керівництво від усієї України. Для цього і було задумано проведення загальноукраїнського з'їзду представників регіонів, якому дали назву Український національний конгрес. Окрім всього, конгрес мав продемонструвати Тимчасовому уряду волю всього українського народу. Ще на попередньому етапі ідея проведення Конгресу зустріла шалений спротив антиукраїнських сил. Ось як пише про це В.Винниченко:

«Перед одкриттям конгресу по Києву в неукраїнських колах стала ходити чутка, що конгрес мав сповістити себе українськими установчими зборами, проголосити Федерацію й взяти всю державно-політичну владу на Вкраїні в свої руки. Нічого дивного в такій чутці не було, бо кожному ясно могло бути, що нація, яка сама себе усвідомила, яка пізнала себе й заявляла права на своє існування, мусила ту свідомість і те право якось реалізувати, перетворити в дійсність. А єдине перетворення могло бути — це надання правно-державних форм сконструйованій волі народу. Чутка цілком вірно вгадувала правильний

вихід і через те логічно надавала конгресові державний характер. Це все цілком зрозуміло. Зрозуміло також, що руські реакційні, буржуазні та різні псевдodemократичні кола дуже з тим стривожились. Але трохи незрозуміло те, що запальним виразником тої тривоги виступила руська демократія, що голова ради робітничих депутатів «соціаліст» К.Незлобін загрозив розгоном Конгресу солдатськими штиками¹⁹.

16 квітня за ініціативою єврейських соціалістичних організацій відбулася міжпартійна нарада з обговорення тактики соціалістів у зв'язку з чутками щодо намірів Центральної Ради оголосити національний конгрес установчими зборами. Відбулося спільне засідання президій найбільш впливових організацій — Ради об'єднаних громадських організацій, Ради робітничих депутатів, Ради військових депутатів²⁰. На засідання для політичної розправи «викликали на килим» Грушевського, Винниченка, Антоновича і ще кількох українців. До їх честі, вони мужньо відбили всі нападки і звинувачення. Особливо гідно тримався М.Грушевський, який, замість оборонятись, сам пішов у наступ. Ситуація, яка спочатку не обіцяла нічого доброго, завершилась цілком мирно. Втихомирився навіть такий лютий українофоб, як Незлобін.

З багатьох публікацій останніх років про цей період в житті України може скластись враження, що Центральна Рада була монолітом і з перших же днів міцно і надійно взяла в свої руки кермо усім українським життям. Насправді це було не так. Народжувалась вона в тяжкій боротьбі, по суті в суцільному ворожому антиукраїнському оточенні, і треба було володіти політичним талантом і дипломатичними здібностями Грушевського, його впливом в російському, єврейському і польському середовищах, щоб таки утвердити її і зробити справді представницьким органом всієї України. Не була Центральна Рада і монолітом. Побувавши на першому її засіданні після повернення з Москви, М.Грушевський зауважив низький політичний і культурний рівень більшості її членів, не розуміння ними політичних процесів, цілей і завдань українства. На революційній хвилі в політику прийшло багато непідготовлених людей, схильних не стільки до

¹⁹ Цит. за: Копиленко О.Д. Сто днів Центральної Ради: Україна. — К., 1992. — С. 58-59.

²⁰ Там же..

праці, як до мітингування. І в тому, що невдовзі вдалося оновити Центральну Раду, зібрати і сконсолідувати в тих умовах ті незначні кращі сили, також заслуга М.Грушевського.

Зрештою, 19 квітня Український національний конгрес розпочав свою роботу. За даними дослідників, в залі Купецького зібрання зібралось до півтори тисячі осіб, з них близько 900 делегатів, які представляли сільські громади, повіти, різні українські організації і осередки з усіх регіонів України. Відкрив Конгрес і був одноставно обраний його почесним головою М.Грушевський. Наскрізною темою і ідеєю Конгресу став федеративний устрій демократичної Росії. Про це, зокрема, свідчать доповіді першого дня, з якими виступили відомі українські провідники. Так, О.Шульгін оприлюднив доповідь «Федералізм і перебудова Росії на федералістичних основах», Д.Дорошенко — «Державне право і федеративні домагання на Україні», Х.Матушевський — «Права національних меншостей та їх гарантії», М.Ткаченко — «Автономія України в федеративній республіці», Х.Крижанівський — «Про способи утворення автономного ладу на Україні», В.Садовський — «Про територію автономної України», П.Понятенко — «Про забезпечення прав національних меншостей»²¹. В такому ж ключі проходило і обговорення. Слід наголосити, що і Грушевський, і Винниченко, й інші їхні однодумці пильно стежили за тим, щоб виступаючі не вийшли за межі визначеної теми і тим самим не викликали гніву проросійської і російської демократії. А таких, що хотіли б порушити звичний плин, на той час уже було чимало. Скажімо, М.Міхновський і його однодумці, які з перших днів рішуче й безкомпромісно виступали за самостійну, соборну Українську державу.

І все ж Конгрес став видатною подією для всього українства. Недарма більшість істориків оцінюють його як триумф української національної ідеї і як особистий триумф самого Грушевського. Конгрес рішуче висловився за надання Україні автономного статусу в межах майбутньої Російської федеративної республіки та проголосив Центральну Раду загальноукраїнським крайовим представницьким органом. Конгрес переобрав Центральну Раду у складі 150 членів: представників губерній, міст, політичних, громадських і культурних органі-

²¹ Цит. за: Копиленко О.Д. Сто днів Центральної Ради: Україна. — К., 1992. — С. 61.

зацій, у тому числі національних меншин. Президію Центральної Ради обрано у складі: Михайло Грушевський — голова, Володимир Винниченко і Сергій Єфремов — заступники²². Таким чином, Український національний конгрес фактично сформував центральний уряд України.

Другою після М.Грушевського особою в Центральній Раді став В.Винниченко.

Винниченко Володимир (1880-1951) народився в с.Григорівка на Херсонщині в селянській родині. Вчився у народній сільській школі, потім у Єлисаветградській гімназії. У 1900 р. став студентом юридичного факультету Київського університету. Був арештований за участь в Революційній українській партії (РУП). Йому заборонили жити в Києві. Незабаром він тікає за кордон, повертається під час революції 1905 р. Знову арешт, знову втеча за кордон. Живе в Австрії, Франції, Швейцарії, Італії. Під час першої світової війни нелегально живе у Москві й співпрацює в журналі «Украинская жизнь». За революції 1917-1919 рр. бере активну участь в українських визвольних змаганнях: головний редактор «Робітничої газети», лідер УСДРП, член та заступник голови Центральної Ради і перший Голова її Генерального Секретаріату — автономного уряду України. За гетьманської влади очолив Національний Союз і брав активну участь у протигетьманському повстанні. З листопада 1918 р. до лютого 1919 р. був головою Директорії. В 1919 р. емігрував до Відня. Від імені групи лівих соціалістів за кордоном в 1919 р. намагався домовитися з урядом Леніна на платформі української радянської самостійності, але з того нічого не вийшло. В 1920 р. повертається на Україну, але, не досягнувши угоди з більшовиками про реорганізацію уряду радянської України, виїхав за кордон. Поселившись у 20-х роках остаточно у Франції, повністю присвятив себе літературній діяльності²³.

Всебічно обдарована особистість, В.Винниченко став одним із видатних українських письменників свого часу. Був знаним прозаїком і талановитим драматургом. Його п'єси ставились на багатьох європейських сценах і мали великий успіх.

У цей час по Україні зростає стихійний національний рух. У губерніях заснуються «Просвіти», українські школи, клуби, схвалюються резолюції на підтримку Центральної Ради,

²² Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 73-74.

²³ Енциклопедія українознавства: — Т. I. — Львів, 1993. — С. 248-249.

висуваються вимоги скликання Установчих зборів. Полтавський з'їзд першим висунув вимогу скасувати приватну власність на землю, фабрики, залізницю²⁴. Переважна більшість населення, передусім селяни, вбачали у Центральній Раді свою рідну українську владу і покладали на неї свої надії і сподівання.

Однак, як бачимо, у перші післяреволюційні місяці, незважаючи на широке національне піднесення, українські партії обмежилися лише вимогами автономії. Про самостійність України думали тоді одиниці. Хоча під час маніфестації 1 квітня і були транспаранти з гаслами «Хай живе самостійна Україна!», «Хай живе самостійна Україна з гетьманом на чолі!» (їх було близько десяти), та вони потонули серед 300, що вимагали автономії. Якщо вірити записаному (а тут є певний сумнів), то проти самостійності тоді виступав і сам Грушевський. Він, зокрема, писав: «Українці не мають заміру відривати Україну від Росії, вони хочуть утриматися в добровільній і свobodній зв'язі з нею»²⁵. Не виключено, що писав він так із дипломатичних міркувань, щоб заспокоїти, заколисати українофобів.

Слід особливо наголосити на тому, що ідея федералізму, надання прав автономій національним околицям дуже поширилася серед російської демократії в усій імперії. Вона не на жарт лякала великодержавницькі кола, які і близько не припускали думки про перебудову «единой и неделимой» на федеративних засадах. Ось як про це скаже в сповненій гірких розчарувань щодо російського федералізму статті «Україна окремішна» той самий М.Грушевський (стаття присвячена першій річниці УНР): «Десятки літ федералізм був найстрашнішим жупелом і російського уряду і великоросійської інтелігенції. І той і ся зжилися ідеями централізму й унітарної держави, що в федералізмі бачили розділ держави, кінець державного зв'язку. Соціалісти від державного права наводили 101 аргумент за те, що Росія не може бути перебудована на федеративну державу. Економісти і політики лементували про те, що вилучення України в федеративну одиницю відріже Росію від Чорного моря, від заліза і вугілля та призведе Великоросію до загибелі»²⁶.

²⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. — С. 49.

²⁵ Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде? — К., 1917 (Цит. за: Дорошенко Д. Історія України. — Ужгород, 1932. — Ч. 1. — С. 56).

²⁶ Літературно-науковий вісник. — 1919. — № 1. — С. 10-18.

У поняття «федерації» тодішні російські і українські демократи вкладали різний зміст. Як же ідею федеративного устрою держави розумів М.Грушевський? «По-перше, треба твердо пам'ятати, — писав він, — що федерація — це ніяка маска для замаскування унітарності, єдиної держави, а щось цілком протилежне. Це добровільне об'єднання суверенних держав, яке, не припиняючи державного життя, не зрікаються ні своєї державності, ні суверенності, добровільно, за свобідною угодою передають дещо із своїх державних функцій певним федеральним, за спільною згодою сформованим органам.

Нормальним видається такий порядок, де держави, перед тим вповні окремішні, об'єднуються спочатку більш зовнішніми зв'язками конфедералістичного типу — конвенціями торговельними, митними, військовими і тільки випробувавши ці зв'язки, солідарність інтересів, можливість спільного пожиття, переходять до зв'язків органічного характеру — до утворення конгресу, котрому передаються законодавчі функції в певних справах. Цією згодою, очевидно, мусила б піти при федеруванні й наша республіка — але тільки з часом».

Життя дуже скоро позбавило українських демократів федералістських ілюзій. Прийшовши до влади, великоросійські демократи (спочатку Тимчасовий уряд, потім більшовики), чимдуж кинулися рятувати імперію. Відразу ж після перемоги лютневої революції і есери, і кадети висунули гасла «єдинства демократії», «єдиного революційного фронту», а більшовики незабаром рушили в Україну полки так званої «червоної гвардії», утверджуючи «настоящую демократію». Як вона утверджувалась, видно хоча б із спогадів українських більшовиків, які писали, що по Харкову в час московсько-більшовицької агресії роз'їжджали на автомобілях групи російських червоногвардійців з плакатами: «Смерть українцям!». Жорстокі життєві реалії змусили і М.Грушевського докорінно змінити погляд на федеративний устрій Росії і автономію в ній України. У тій самій статті «Україна окремішна» він доходить категоричного висновку:

«Не може бути й мови про якийсь обов'язок для українців федеруватися неодмінно в рамках колишньої Російської держави, або кажучи старою термінологією — у великоросійському масштабі. Всеросійська збиранина областей «від молдаванина до фіна», від Пруту до Камчатки, зв'язана старим російським режимом, відійшла у галузь історії й ніхто не має обо-

в'язку повертати її до життя. Механічні зв'язки й примус, створений російським штиком і утримуваний російським жан-дармом і поліцаєм, Богу дякувати, нарешті трісли. Розпалася «тюрма народів», всеросійська бастилія, і нема чого переводити, хоч би й у нових, федеративних формах, той старий примус спільного пожиття для областей і народів на тій підставі, що їх колись разом загнано до цієї в'язниці й тримано під одним ключем. Бог з нею, з цією спільністю тюремного помешкання. Федеративний зв'язок мусить будуватись, знову ж таки пригадаємо, на принципах добровільності, й нема чого тягнути когось до нього силоміць на тій підставі, що сумної пам'яті російське царство притягало було собі під владу ту чи іншу область. Це щирі прихильники федерації, котрі під її покровом не замишляють утворити нових лещат для областей і народів колишньої Росії, раз і назавжди повинні відкинути, коли не хочуть нової, тяжкої компрометації федеративної ідеї».

Щоправда, цих не вельми веселих висновків М.Грушевський дійшов через рік після створення Української Народної Республіки, а навесні і влітку 1917 р. він, як і його однодумці, твердо стояв на позиції федералізму і автономії України в складі Росії. Зрозуміло, що таку ж саму позицію займала і Центральна Рада.

Поруч із Радою об'єднаних громадських організацій, яка представляла у Києві і в Україні центральний Тимчасовий уряд, і Центральною Радою, що стала речником і офіційним репрезентантом переважної більшості українства, в Україні формувалась ще одна політична сила — Ради робітничих і солдатських депутатів, «які орієнтувалися в своїй діяльності на загальноросійські соціалістичні партії, маючи за взірець відповідну раду в Петрограді. 15 березня створюється Харківська рада робітничих депутатів, у наступні дні подібні ради виникли в Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві та в інших містах із значним відсотком серед населення промислового пролетаріату. Все активніше і радикальніше робітничі та солдатські ради починають виступати у квітні-травні 1917 р. Так, 10 травня в Харкові відбулась Південноросійська конференція рад робітничих і солдатських депутатів, яка засвідчила істотний вплив останніх у містах українських губерній і орієнтацію не на боротьбу за самовизначення України, а на розв'язання в соціалістичному дусі загальноросійських проблем²⁷.

²⁷ Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. — С. 49.

Отже, наприкінці весни — початку літа 1917 р. в Україні сформувалося фактично три влади:

1) представників Тимчасового уряду — губернські комісари, яким підлягала армія (до них приєдналася російсько-єврейська демократія та інтелігенція);

2) Центральна Рада, котра весь час поповнювалася новими членами соціалістичних партій;

3) Ради робітничих і солдатських депутатів, що склалися з більшовиків, меншовиків, есерів та бундівців; на перше місце в Радах поступово виходили більшовики.

«Соціальною базою першої з названих політичних сил, — підкреслюють сучасні дослідники Ю.Павленко і Ю.Храмов, — були перш за все середні прошарки великих, головним чином губернських: переважно російськомовних міст — Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава та ін. Їх представники обіймали впливові посади, мали відповідний досвід організаційної і високопрофесійної роботи. Але їхня безумовна орієнтація на кадетські кола й Тимчасовий уряд не сприяла збереженню популярності, яку вони мали навесні 1917 р., особливо за умов, коли перша ейфорія від повалення царату вже пройшла, а життя день за днем ставало все важчим, війна тривала, аграрне питання не вирішувалося... Тому їх і без того не дуже широкий вплив (поза межами великих міст) на свідомість широких верств населення протягом 1917 р. дедалі зменшувався.

Ґрунт загальноросійських соціалістичних партій взагалі по Україні, за винятком промислових центрів, таких як Донбас, та міст з розвинутою індустрією, зокрема губернських, таких як Харків, Катеринослав і Київ, також не був широким і складався переважно з російськомовного робітництва та певної частини радикальної молоді. Але з цих, значною мірою орієнтованих на загальноімперське економічне і політичне життя, центрів вони, особливо більшовики, що мали чітку організаційну структуру, були здатні вже з середини 1917 р. чинити істотний вплив на свідомість малозабезпечених верств населення. Чим більше пролетарі та інші соціальнознедолені групи зневірялися в політиці Тимчасового уряду, тим легше вони піддавалися популістським гаслам більшовиків, які обіцяли швидко і радикально вирішити всі болючі проблеми»²⁸.

²⁸ Там же. — С. 49.

Як зазначають далі названі автори, «...з обома розглянутими загальноросійськими силами з успіхом конкурували українські національно-соціалістичні сили, які з квітня домінували в Центральній Раді... Їх соціально-економічні вимоги зводилися, головним чином, до перерозподілу поміщицької землі за умов її безкоштовного відчуження у колишніх власників, що схвально сприймалося селянами і демократичними прошарками міст, як правило, своїм корінням безпосередньо пов'язаними з тим самим селом. Політичні гасла містили вимоги автономного устрою України, права розпоряджатися ресурсами краю на власний розсуд і жити за своїми законами... Це також схвально сприймалося абсолютною більшістю населення. Нарешті, в культурному відношенні заклики до відновлення народних традицій, шанування рідної історії, вільного розвитку мови і літератури також знаходили повну підтримку представників найрізноманітніших верств населення України»²⁹.

Між цими трьома політичними силами і розпочалася запекла боротьба за владу в Україні.

2. Українська Центральна Рада і російський Тимчасовий уряд

Крім з'їздів партій, про що йшлося попереду, наприкінці весни і влітку 1917 р. в Україні відбувається низка, так би мовити, галузевих з'їздів — військовий, селянський, робітничий, учительський тощо. Тут слід особливо наголосити на винятково важливій обставині того часу, а саме на тому, що поруч із українським соціалістичним автономізмом, який проголошувала Центральна Рада, у ці бурхливі дні доволі рельєфно і відчутно проявляється нова тенденція — українське самостійництво. Виразниками її були також переважно соціалісти (найяскравіший представник — М.Міхновський), які хотіли соціально справедливої Української Держави, але не бажали жодної залежності ні від Москви, ні від Варшави, ні від Берліна чи Від-

²⁹ Там же. — С. 50.

ня. Ідея самостійництва, виплекана в таємному «Братстві Тарасівців», а згодом піднесена і розвинена, також нелегальною, Революційною Українською Партією (РУП) нарешті вирвалася на волю і стала предметом публічного обговорення. Цікаво, що найширший відгук і підтримку ідея самостійності отримала серед широких солдатських і селянських мас, які становили переважну частину українського суспільства. В той же час вихід самостійницької ідеї «із підпілля» вніс розгубленість і переляк в кола української демократії (соціалістичної у своїй більшості), а згодом рішуче її несприйняття.

Отже, тут ми підійшли до головного конфлікту: між більшістю народу і його керівною елітою, конфлікту, який в кінцевому рахунку спричинився до фатальних наслідків для молоді Української Держави. Народ у більшості своїй інтуїтивно-стихийно бажав самостійної, незалежної Держави, з власним військом, кордонами, митною службою, грошовою одиницею, скарбницею, зовнішньої політикою. Провідники ж демократи Центральної Ради твердо стояли на автономії України у складі демократичної Росії (ніби виплавлена в котлі азійського деспотизму імперія могла хутко демократизуватися). Народ пропонував півтора мільйона на захист незалежної України, Центральна Рада, як вогню, боялася створення власної армії.

Найпростіше звинуватити лідерів Центральної Ради (передусім Грушевського і Винниченка), як це роблять деякі сучасні науковці і публіцисти, в недостатньому патріотизмі, в нерішучості і розгубленості, в небажанні будувати незалежну державу. Але заглиблення в ту епоху, уважне вивчення спадщини, скажімо, М.Грушевського, свідчать про інше. Не виникає жодного сумніву, що Грушевський був великим українським патріотом, який бажав незалежної, справедливої, соціально орієнтованої Української Держави. Бо коли пильно простежимо за його думкою щодо автономії і федерації, то пересвідчимось, що федерація за Грушевським не що інше, як конфедерація, і при остаточному оформленні державності України вона легко обривала б конфедеративні нитки і ставала повністю незалежною.

Для того, щоб повніше збагнути його політичний світогляд, слід нагадати, що до переїзду до Львова він притримувався тієї теорії, що народ є рушієм і творцем історії, а отже, і дер-

жавотворчих процесів. У Львові під впливом молодії генерації істориків (ним же заснованої школи) Щербаківського, Кревецького, Кордуби та інших він переходить на ту позицію, що історія і держави творяться національними елітами. Безумовно, без національної еліти, яка генерує державотворчі ідеї і організовує практичне втілення їх у життя, годі вести мову про власну незалежну державу. Та нічого не варті всі зусилля еліти, якщо вона працює відірвано від народу. Це саме і сталося із зменькою української еліти, очолюваної М.Грушевським, що переконливо засвідчує перебіг подій перших місяців української революції. І М.Грушевський, і його найближчі послідовники і соратники прогляділи глибинні процеси, що відбувалися в українському суспільстві, не помітили тих якісних змін, що відбулися в ході Світової війни. Не дивно, що осмислене волевиявлення більшості народу вони сприймали як звичайну ейфорійну революційну стихію. Щодо В.Винниченка, то він довго перебував у полоні марксистських догм, а також підступного щодо України гасла «єдиного революціонного фронту».

Зате глибинні настрої українства добре знали антиукраїнські сили. Вони чудово усвідомлювали, що створення Центральної Ради, яку більшість українців визнає за свою рідну національну владу, несе смертельну загрозу імперії. Не дивно, що із низки станових з'їздів першими провели свій форум ліві не-українські сили як «крайовий з'їзд рад робітничих, селянських і солдатських депутатів». Домовленість про цей з'їзд була утаємничена (щоб зібрати лише своїх), і мав він на меті, за висловом В.Мороза, «створити, так би мовити, “всеукраїнський антиукраїнський центр” як противагу Центральній Раді»³⁰. Але про проведення цього «таємного» з'їзду довідалися проїняті духом самостійництва селянські «Спілки» і вислали на нього 200 своїх делегатів, з тим, щоб створити більшість при голосуванні. Антиукраїнські організатори з'їзду довго не пускали «спілчан» на задуманий ними антиукраїнський форум, але зрештою мусили були змиритись.

Чисельна перевага селян далася взнаки. Головою з'їзду в перший день, 6 травня, було обрано М.Грушевського, за тим ухвалено резолюції про автономію України, про перетворення Росії на федеративну республіку та про українське військо. На той час це були справді революційні ухвали. Виключно важли-

³⁰ Мороз В. Україна в ХХ ст. — С. 106.

вою була резолюція про те, що земельне питання на Україні повинен вирішувати український Сейм, а не російські Установчі Збори. Цю тезу українські селяни «висували на всіх форумах: земельні справи України повинні вирішуватися на Україні. Навіть у найрадикальніших, найлівіших земельних програмах українські селяни мали свою, не «ленінську» версію»³¹.

Хід з'їзду, ясна річ, не міг задовольнити його проімперських організаторів, і вони вдалися до притаманного їм крутіїства: увечері 7 травня заявили, що досі була лише «нарада», а з'їзд відкривається «завтра»..., і необхідно вибрати лише по два делегати «Спілки» від повіту. Це означало, що «спілчани» не матимуть більшості при голосуванні. Далі залишатися на з'їзді не було жодного сенсу, і українці демонстративно покинули зал.

З цього приводу В.Мороз резонно зауважує: «Здавалось, тепер “революційна демократія” може безперешкодно робити все, що хоче. Але виявилось, що не-українські чинники можуть в Україні не так-то й багато. З'їзд ще засідав кілька днів, приймав різні резолюції; проте самі його учасники скоро відчували, що разом з Українцями за двері вийшла вся значимість і вагомість з'їзду. Ніякого “всеукраїнського антиукраїнського” центру сформувати не вдалося; і жодною подією в тодішній ситуації цей з'їзд не став»³².

Зате визначною подією в житті українського суспільства став I Український військовий з'їзд, який проходив у Києві 18-21 травня. З огляду на те, що серед українських вояків були досить сильно поширені ідеї самостійництва, а також і на те, що Центральна Рада нехтувала створенням власних збройних сил (досить згадати заяву В.Винниченка, що нам не потрібна власна армія, а лише міліція), що стало в кінцевому рахунку однією з основних причин поразки визвольних змагань, зупинимось на військовому питанні трохи докладніше.

Як відомо, Україна і австрійська, і російська стала основним театром бойових дій. Україна ж (російська) давала у процентному відношенні до населення найбільшу частку солдат, прозваних саме в Першу світову війну «гарматним м'ясом». Як зазначає відомий військовий діяч УНР В.Кедровський, з 15755 тис. мобілізованих за період війни до російської армії по-

³¹ Там же. — С. 107.

³² Там же. — С. 107.

над 6 млн. були з України³³. Крім селян, які, зрозуміло, склали основну масу, до війська було призвано чимало інтелігентів: вчителів народних шкіл, агрономів, кооператорів, студентів та ін. Більшість цих людей родом з півдня, усім укладом свого життя була тісно пов'язана з простим людом, передусім із селянством. Вони-то і принесли в солдатську масу українську національну ідею, а з нею — ідею самостійності. Особливо багато в національному свідомленні солдатської маси зробило провінційне учительство. П.Христюк пише, що «українське народне вчительство було тим свідомим національно і демократичним елементом в армії, який допоміг прокинутись і розвинутиись національному почуттю в українських солдатських масах»³⁴

Не однаково ставились до військового питання і українські соціалісти. Якщо одна частина, плентаючись позаду російської демократії, виступала за війну до переможного кінця, інша — виступала за мир без анексій і контрибуцій, розглядаючи Україну як складову Росії, то були й інші українські соціалісти. А саме такі, що розглядали Світову війну як історичний шанс для об'єднання всіх українських земель в єдину соборну Українську Державу. Ми вже говорили про те, що якщо більшість українських соціалістів заглядали в рот Плеханову, Мартову, Леніну, Троцькому, то такі соціалісти — наддніпрянці, як О.Скоропис-Йолтуховський, В.Дорошенко, М.Меленевський, А.Жук, М.Залізник, створивши за кордоном Союз визволення України (СВУ), розгорнули конкретну і тяжку роботу для досягнення цієї мети. Їхня праця не пішла на марне: українське питання було виведене на всеєвропейську орбіту, а подвижницька національно-виховна робота серед солдат-українців, особливо серед полонених, навчально-освітня праця на захоплених німецько-австрійськими військами землях дала ясні сходи.

На Україні було розгорнуто найбільший російський фронт — Південно-Західний, який на кінець квітня разом з тилловими частинами й установами налічував близько 2,8 млн. особового складу. Південь України став тилловим районом Румунського фронту, на якому було зосереджено 1,6 млн. солдатів і офі-

³³ Кедровський В. Українізація в російській армії // Укр. історик. — 1967. — № 3-4. (5-16). Рік IV.

³⁴ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 1. — С. 22.

церів³⁵. Значну частину особового складу цих фронтів складали українці. Крім цього, українці були й на інших фронтах, у різних регіонах і великих центрах Росії, де дислокувалися військові контингенти: в Петрограді, Москві, Саратові, Казані, на Кавказі та в Сибіру тощо. І всюди, на передовій, в тилкових командах, гарнізонних казармах та польових таборах знаходились один-два, а то й більше, прихильників СВУ, або колишніх «тарасівців», або ж РУПу, які вели щоденну непомітну національно-виховну роботу серед солдатів-українців. Дуже скоро ця робота переросла в широкий український національний рух в російській армії. Духовним і політичним центром цього руху, природно, став Київ.

Саме в Києві 22 березня відбулися перші збори офіцерів і солдатів-українців. Організатором і головою зборів був випробуваний політичний діяч, колишній «тарасівець» і рупівець, переконаний самостійник Микола Міхновський. Збори ухвалили вважати себе Установчою Військовою Радою. Було прийнято рішення звернутися до російського Тимчасового уряду з відозвою, в якій вимагати повернути Україні її автономні права ще до скликання Установчих Зборів³⁶. Як пересвідчуємось, українські військовики діяли рішучіше і цілеспрямованіше, ніж надто поміркована і надто обережна Центральна Рада. А обстановка в країні була сприятливою для утвердження національних інтересів у максимальному обсязі: стара адміністрація втратила управління державою, а нова ще не опанувала його, армія вийшла із-під контролю центрального уряду і, по суті, не виконувала його наказів. Крім того, на боці Центральної Ради стояла могутня українська мілітарна сила, здатна дати відсіч і російській агресії, і німецько-австрійському наступові. Справу вирішували не місяці, а тижні і дні, отже, рішучість, стрімкість, а також здатність іти на ризик ставали політичними факторами.

29 березня українські військовики провели установчі збори, на яких створили товариство «Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка». Водночас було прийнято рішення приступити до негайної організації національної армії, «як могутньої своєї мілітарної сили, без якої не можна й помис-

³⁵ Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди: Історичні зошити. — № 7. — К., 1992. — С. 1.

³⁶ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — 19 берез.. — № 1.

лити про здобуття повної волі України»³⁷. Наступні збори Товариства, які відбулися через день, затвердили статут цієї військової організації, головним завданням якої мало стати згуртування всіх воїнів-українців під гаслом «Федеративної Росії — автономної України». Із попередньої ухвали «про здобуття повної волі України» і названого гасла можна зробити висновок, що і військовики по-своєму розуміли і «автономію» і «федерацію». Можливо, навіть щось менш тривке, ніж конфедерація. Не виключено, що це була певна данина Центральній Раді, яка на той час на загал перебувала під ілюзіями федералізму.

Рада клубу імені гетьмана П.Полуботка звернулася до всіх військовиків-українців із відозвою об'єднуватися в окремі національні громади та встановити зв'язок із Товариством. Відозва справила сильний вплив на вояків-українців в межах усєї імперії. Скликалися українські віча, організовувалися українські військові клуби і товариства, українські громади, військові і фронтові ради, комітети тощо. Зокрема, в Катеринославі віче солдатів-українців 228-го пішого запасного полку обрало полкову раду на чолі з полковником Петровим і висунуло вимогу надання Україні автономії у федеративній республіці³⁸. Група офіцерів і солдатів-українців у Полтаві, наголосивши на важливості українського війська для захисту свого народу, дійшла висновку про необхідність організації охочекомонних українських полків, що мали перебувати на Україні³⁹. У Тернополі українське віче особливо наголошувало на тому, щоб охочекомонні полки створювалися не тільки в тилу, а й на фронті, в діючій армії⁴⁰.

У ці дні українські патріоти з числа військовиків у Києві розвивають бурхливу діяльність із створення національних збройних сил. Першим кроком до створення таких сил мала стати організація на базі солдат-українців, зібраних на етапно-розподільному пункті (близько 3 тис.), окремої військової частини — полку ім. Богдана Хмельницького. Дії українських військовиків не на жарт наполохали шовіністичні проімперські сили як в урядових колах, так і в стані російської демократії. Проти створення українського полку одностайно виступили

³⁷ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — Берез. — № 2.

³⁸ Борис р. Чому Крути? — Львів, 1931. — С. 5.

³⁹ Нова Рада. — 1917. — 8 квітн.

⁴⁰ Нова Рада. — 1917. — 9 квітн.

командування військового округу, представники російських дрібнобуржуазних партій та ряду демократичних організацій, в тому числі Київських Рад робітничих і солдатських депутатів. Одне слово, все, що було у Києві російського чи проросійського виступало проти незалежності України і створення власних військових частин. Характерним з цього погляду є розпорядження командуючого Південно-Західним фронтом генерала О. Брусілова військовому комісарові КВО полковнику К. Оберучеву, де крім усього, є і такі слова: «У Київському гарнізоні достатньо військової сили, щоб головний начальник округу разом з вами привів до порядку безчинства»⁴¹. Що на звичайній мові означало: стріляйте, вішайте, садіть за ґрати... Принагідно зауважимо, що в цей час з дозволу Тимчасового уряду повним ходом ішло формування польських та інших національних частин. І не тільки в Росії, а й на терені України. Для інших можна було, а для українців — зась. І зрозуміло чому — без України імперія Романових втрачала будь-який сенс, вона просто перестала б існувати.

Під тиском солдат і офіцерів-українців на підтримку створення українського полку змушена була висловитись і Центральна Рада. Вона зробила це із суттєвим застереженням, що формування українських частин у подальшому має проводитись тільки з тилових запасних частин, не на фронті, вважаючи останнє тільки «бажаним»⁴². Якби Центральна Рада рішуче підтримала в той момент українських військовиків, українізація війська пішла б обвальню. В той час її ніхто не міг би спинити. В короткий час Центральна Рада мала б у своїх руках могутню боєздатну збройну силу, але цього, на жаль, не сталося. Незважаючи на застереження і «реверанси» з боку української представницької влади у бік недавніх хазяїв, антиукраїнські шовіністичні сили горою стали проти створення українського полку. Але це не зупинило українських військовиків, 1 травня вони самочинно сформували Перший український імені гетьмана Богдана Хмельницького полк. Командуючому Південно-Західним фронтом генералу Брусілову ніде було діватись і він 4 травня підписав дозвіл формування охочекомонного (добровільного) українського полку. Більше того, українські військовики направили до генерала Бру-

⁴¹ Известия Киевского Совета рабочих депутатов. — 1917. — 9 апр.

⁴² Нова Рада. — 1917. — 15 квіт.

сілова делегацію у складі генерала М.Іванова, поручика М.Міхновського, полковника В.Павелка, штабс-капітана Д.Путника-Гребенюка, прапорщика Мандюги та солдатів Ізбицького, Тарасенка й Сахновського з тим, щоб провести переговори про створення українських національних військ⁴³.

Центральна Рада 6 травня відзначила, що вона «з вдоволенням прийняла заяву Верховного командування про формування першого українського полку», ухвалила утворити у своєму складі Військову Раду на майбутньому військовому з'їзді з числа його делегатів. А поки що для керівництва військовими справами 9 травня при ній було створено військову комісію, яку мали поповнити представники київських військових організацій. Тоді ж утворений Український Генеральний військовий комітет звернувся до військового міністра з проханням, щоб він повідомив у наказі всім військовим частинам армії і флоту про організацію Комітету та запросив у них списки всіх офіцерів і солдатів — українців. Комітет наполягав на тому, щоб негайно було віддано розпорядження про переведення однієї дивізії всіх родів зброї із запасних частин, розташованих на території Росії, в українську дивізію, яка б комплектувалася українцями. Комітет також вимагав визнати українськими частини спеціального призначення, які перебували у Києві, і надати Українському Генеральному військовому комітету право поповнювати І український полк ім. Б.Хмельницького, а у тилових частинах — виділити солдатів і офіцерів — українців в окремі батальйони⁴⁴. Це було колосальним зрушенням стосовно імперської Росії, яка ще донедавна і гадки не допускала про якусь там Україну, але щодо вимог українських військовиків — подвижка ця була незначна.

З документів, преси тих років, свідчень сучасників очевидно, що Центральна Рада, її лідери з усіх сил стримували військових, прагнули зробити все можливе і неможливе, щоб не дати здійснити їм свої плани і наміри у повному обсязі. Лейтмотивом переважної більшості соціалістів — членів Центральної Ради було: «Ми не можемо рвати з Росією, руйнувати єдиний революційний фронт». Усе це рельєфно проявилось на

⁴³ Нова Рада. — 1917. — 21 квіт.

⁴⁴ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — Травень. — № 5; за Шуть О.Й.

Першому Українському Військовому з'їзді, який проходив 18-21 травня в приміщенні Педагогічного музею у Києві. Слід особливо наголосити, що Військовий з'їзд, на якому близько 700 делегатів репрезентували 900 тисяч українських вояків із усієї Росії, став першим великим форумом, на якому на повен голос заявили про себе самостійники. Власне, між самостійниками, які прийшли на з'їзд зі своєю радикальною програмою, і автономістами-федералістами розгорнулася головна боротьба. Самостійники вимагали негайного створення національних збройних сил, автономісти нібито були і за власну військову потугу, і, водночас, проти неї. І те, що в кінцевому підсумку були прийняті «згладжені» рішення, не було наслідком безсилля самостійників, а результатом маневрувань, демагогії більш досвідчених у веденні політичної боротьби автономістів. Цікавим видається твердження Д.Дорошенка, який сам в ті часи поділяв автономістські погляди: «Центральна Рада, яка ще в початку літа могла сказати, що вона спирається на мільйони багнетів, на зорганізоване робітництво і селянство, за яких 3-4 місяці не мала вже й кількох тисяч війська, яке б її активно боронило, коли настала боротьба з большевиками»⁴⁵.

І все ж Військовий з'їзд прийняв рішення значно рішучіші від рішень політичних українських партій. Найперше він беззастережно визнав Центральну Раду єдиним легітимним органом влади на Україні, поставивши таким чином хрест на надіях і сподіваннях Тимчасового уряду виправити ситуацію і спрямувати її в старе імперське річище. Більше того, з'їзд одностайно висловив подяку Центральній Раді за здійснену нею велику роботу і запевнив у всілякій підтримці українських військовиків. Від Тимчасового уряду з'їзд не випрошував абстрактну автономію у невизначеній перспективі, а твердо вимагав негайного акту про автономію України. Було ухвалено про повернення всіх українців з різних російських фронтів на Південно-Західний і Румунський fronti. А це вже була солідна база для формування власних збройних сил. Чорноморський флот було проголошено українським. Без сумніву, ці ухвали приголомшили не тільки правлячу верхівку, а й всю просякнуту духом імпершовінізму російську суспільність: монархістів, республіканців, клерикалів, демократів усього спектра.

⁴⁵ Дмитро Дорошенко. Історія України 1917-1923 рр. — Т. 1. — С. 78.

«Під час чергового засідання на адресу з'їзду надійшла телеграма від виконкому Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. В ній повідомлялось, що питання створення національних військ обговорюється у Петроградській Раді і буде винесене для розгляду на Всеросійський з'їзд Рад, який мав відбутися у червні, а питання можливого переформування запасних частин для утворення національного війська розглядається спеціальною комісією за участю представників національних організацій та Генерального штабу. А до того виконком Петроградської Ради просив Український військовий з'їзд і всі українські військові організації звернутися з відозвою до всіх солдатів-українців утриматись від самочинних дій»⁴⁶. Це було відверте ігнорування рішень і вимог українських військовиків. Делегати відреагували на телеграму хвилию гнівного обурення.

21 травня делегати затвердили текст телеграми-відповіді виконкому Петроградської Ради. Підтримали вони і рішення направити до Петрограда спеціальну делегацію з представників Центральної Ради та Військового з'їзду для переговорів з Тимчасовим урядом та Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів. В телеграмі, зокрема, зазначалося, що від результатів переговорів буде залежати спосіб і порядок формування українських частин⁴⁷.

Відразу після проведення Військового з'їзду Центральна Рада вирішує провести переговори з Тимчасовим урядом. Наприкінці травня делегація із десяти осіб, очолюваних В.Винниченком, відбула до Петрограда, маючи на меті провести там переговори про правове визнання автономії України. (Здійснювалась ця поїздка без погодження з Радою об'єднаних громадських організацій). Які ж вимоги висувала Українська Центральна Рада до Тимчасового уряду?..

1. «Щоб Тимчасове Правительство виявило в тому чи іншому акті своє принципове прихильне відношення до автономії України.

2. Щоб на будучій міжнародній конференції були допущені представники українського народу, — тому, що на цій конференції рішатиметься доля Галичини і західно-українських земель.

⁴⁶ Щусь О.Й. Названа праця. — С. 24.

⁴⁷ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — Травень. — № 7.

3. Щоб було призначено особливого Комісара по справах України при Тимчасовому Правительстві.

4. На самій Україні щоб призначено було особливого краєвого Комісара і краєву Раду при ньому.

5. Щоб солдатів-українців виділювано було в особливі частини, як в тилу, так по можливості і на фронті.

6. Українізацію школи, признану Тимчасовим Правительством для народної школи, поширити на середню і вищі школи.

7. Обсаджувати відповідальности, як цивільної так і духовної адміністрації особами, які користуються довір'ям населення, володіють його мовою і знайомі з його побутом.

8. Відпустити з Державної скарбниці в розпорядження Центральної Ради відповідні кошти для задоволення українських національних потреб.

9. Увільнити і пустити додому заарештованих галицьких українців»⁴⁸.

Як пересвідчуємось, крім того, що самі по собі вимоги Центральної Ради були обмеженими, куцими, але й тон цих вимог був явно прохально-жебрацький. Далася взнаки за давню хвороба — комплекс малоросійської меншовартості, а також і російське виховання української інтелігенції. Тимчасовий уряд прийняв українську делегацію. Але й такі куці вимоги його не влаштовували, він вів розмови «вокруг да около», а принципової згоди не давав. Навіть прохання В. Винниченка погодитися з вимогами у принципі залишилось без уваги. Скоро після від'їзду української делегації Тимчасовий уряд категорично відхилив вимоги Центральної Ради, мотивуючи це тим, що сама Центральна Рада не була обрана всім населенням краю і уповноважена звертатися від його імені, а питання про адміністративний устрій майбутньої демократичної Росії повинні вирішити лише Установчі Збори, які повинні бути скликані наприкінці року. Цю відмову було прийнято 16 червня.

Зухвало повела себе з українською делегацією Петроградська Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вона взагалі спершу відмовилась приймати українців. А «помаринувавши» їх три дні по приймальнях, врешті-решт зробила їм таку ласку. Але вимоги української делегації і тут були рішуче відхилені. Як слушно зауважує В. Мороз: «Ситуація

⁴⁸ Дмитро Дорошенко. Історія України 1917-1923 рр. — Т. 1. — С. 80-81.

була дуже симптоматичною: виявилось, що “нові” Росіяни є більш шовіністичними у ставленні до України, ніж “старі”»⁴⁹.

Здеморалізована українська делегація прибула до Києва на самий початок I Всеукраїнського з'їзду селян. (З'їзд розпочався 11 червня і був представлений 1500 делегатами від дев'яти українських губерній). Невеселі вістки, привезені делегацією з Петрограда, викликали крайнє обурення делегатів з'їзду. І то не лише позицією Тимчасового уряду і Петроградської Ради, а й нерішучістю і безхребетністю Центральної Ради. Сам В.Винниченко так писав про це: «...таке обурення, що воно перелилось через край і залило навіть саму Центральну Раду. Для чого, по віщо вона посилала делегацію випрохувати милости в цих віковичних ворогів нашого народу? Не проханням, не переговорами, не справедливостю треба з ними балакати, а кулаком!»⁵⁰.

Уже згадуваний В.Мороз наголошує, що «самостійницька тенденція вихлюпнулась на I селянському з'їзді, мабуть, ще буйніше, ніж на військовому»⁵¹. А ось що писав з цього приводу П.Христюк: «Настрій піднісся до великого напруження... В словах численних промовців почулися нарікання на делегацію У.Ц.Ради і на саму Центральну Раду за те, що вона “принизилась” до того, що прохала Тимчасовий Уряд задовольнити домагання українського народу, тоді як повинна була, на думку промовців, вимагати, а не прохати. Інші знов говорили, що Центральна Рада взагалі мляво веде справу і майже нічого не зробила для фактичного здійснення автономії України. Настроєні самостійницько члени з'їзду в таких промовах радили цілком порвати з Московщиною, негайно оголосити самостійну Українську Республіку. Представник Черкаського повіту селянин — солдат Білик сказав, що на його думку “сучасні українці повинні йти за прикладом славних предків, котрі вміли боронити свою волю зі зброєю в руках”. “Хвиля велика”, говорив промовець, “і нам не простять наші діти та внуки, як ми її змарнуємо! Нам нема чого і нікому кланятися, візьмемо своє!”»⁵².

Слід зазначити, що самостійницьких виступів на з'їзді було чимало і, що характерно, вони звучали переважно із уст

⁴⁹ Мороз В. Названа праця. — С. 113.

⁵⁰ Винниченко В. Відродження нації. — С. 178.

⁵¹ Мороз В. Названа праця. — С. 120.

⁵² Христюк П. Названа праця. — Т. 2. — С. 82.

простих селян. Як це не в'яжеться з твердженнями більшості радянських істориків і сучасних комуністів, що самостійність України обстоювали «буржуазно-націоналістичні» лідери Центральної Ради, а звичайні трудівники (робітники й селяни) були одностайно і цілковито за союз з Росією. Коли насправді все було навпаки.

Незважаючи на яскраво виражену самостійницьку тенденцію, селянський з'їзд, як і попередній військовий, прийняв бляклі автономістські резолюції. І винні у ньому обізнані в політичних хитромудрощах українські соціалістичні демократи, які зуміли переконати не обізнаних з політичною термінологією селян, що «автономія» і «самостійність» це одне й те саме.

Гарячу полеміку на з'їзді викликало земельне питання. Основна дискусія тут розгорнулася між соціал-демократами (есдеками) і соціалістами-революціонерами (есерами), які мали різні погляди на земельне питання і відповідно різні аграрні програми. Земля оголошувалась всенародною власністю — створювався український земельний фонд. Як зазначає В.Мороз: «...земельне питання вилучалось із “всеросійської” політики і ставало чисто українською компетенцією. Земельним фондом повинен розпоряджатися Український Сойм, а петроградські Установчі збори повинні це затвердити. Встановлювався принцип норми землі на душу населення, а також принцип “земля тому, хто її обробляє”. Досить свіжою і прогресивною на той час була ідея прибуткового податку, прийнята з'їздом. Більші, взірцеві господарства ухвалено не ділити, а передати товариствам — артілям. Це свідчило про великий реалізм і господарність українського селянина, враховуючи земельний голод і велику спраглисть за своїм, відділеним шматком землі»⁵³.

Останнім акордом Селянського з'їзду була телеграма військового міністра Тимчасового уряду О.Керенського про заборону II Українського Військового з'їзду, який незабаром мав відбутися у Києві. «З огляду на воєнні умови, — вказувалось у телеграмі, — вважаю український військовий з'їзд за несвоєчасний, бо не можна відтягати в теперішній час солдатів та офіцерів»⁵⁴.

Ця звістка викликала ще більше обурення делегатів, ніж відмова Тимчасового уряду визнати автономію України. З'їзд

⁵³ Мороз В. Названа праця. — С. 126.

⁵⁴ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. — Т.1. — С. 87.

ухвалив вислати у відповідь телеграму протесту. Із заявою виступив М.Грушевський, в якій, зокрема, сказав: «Свято революції скінчилося! Настає грізний час!»⁵⁵

Всупереч загальноприйнятій логіці, коли національна еліта веде за собою народ, в українській ситуації перед вели військові і селяни. Власне вони де-факто утвердили суверенітет України у військовому і земельному питаннях. Та не будемо надто критичними до Центральної Ради — становище її було непростим. Нелегко було їй кермувати в оточенні ворожо настроєних антиукраїнських партій і так само ворожої, українофобської значної частини суспільства. І при тому вона робила відважні, гідні солідної влади кроки. До таких слід віднести її реакцію на відхилення Тимчасовим урядом вимоги про надання Україні автономії. «17-го червня (наступного дня після офіційного відхилення українських вимог) на закритому засіданні Центральна Рада констатувала, що актом відхилення вимоги автономії України Тимчасовий уряд порушив інтереси українського народу і принципи права націй на самовизначення. Тому було прийнято рішення безпосередньо звернутися до народу, тобто видати Універсал. Наступного дня в Києві відкрився заборонений напередодні Тимчасовим урядом II Всеукраїнський військовий з'їзд, на якому були присутні близько 200 делегатів. З'їзд повністю підтримав вимоги Центральної Ради і в категоричній формі звернувся із закликом до Тимчасового уряду задовольнити їх. Самій Раді він запропонував самостійно перейти до встановлення автономії і визнав за необхідне українізацію армії й школи, водночас запропонувавши скликати українські територіальні збори»⁵⁶.

Рішення військового з'їзду, його рішуча підтримка стали вагомою підставою для подальших державотворчих дій Центральної Ради. 23 червня відбулася історична подія — при величезному здвигу народу на Софіївському майдані Центральна Рада урочисто проголосила свій I Універсал. Не завадило б виділити основні моменти Універсалу. Зокрема там сказано:

«Народе Український! Народе селян, робітників, трудового люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української Землі...

⁵⁵ Там же. — С. 87-88.

⁵⁶ Павленко Ю., Храмов Ю. Названа праця. — С. 51.

... Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. (Критики Центральної Ради на підтвердження її автономістського “заціклення” переважно приводять цей уривок, але читаймо далі.) Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Все закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори...

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас луччі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закони на Всеросійському Учредительному Зібранні, право порядкувати нашими українськими землями, право користуватися ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові)...

(А це вже про ставлення до Тимчасового уряду).

... Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку у сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одпіхнуло простягнену руку українського народу...

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю... Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя»⁵⁷.

Щоб не говорили критики Центральної Ради та її лідерів, але прийняття I Універсалу на той час було рішучим, відважним і, головне, реальним кроком на шляху побудови суверенної Української Держави. Після прийняття Універсалу пожвавлюють-

⁵⁷ Конституційні акти України 1917-1920. — Київ, 1991. — С. 58-59.

чалосся, що вони можуть охопити й інші губернії або їх частини, якщо згодом земські установи останніх погодяться на це.

Що ж до висловленої в II Універсалі заяви про «виділення наново із свого складу окремого відповідального органу», то вона означала переобрання Генерального секретаріату. А це переобрання перетворилося в жорстоку групову гризню з притаманними українцям обплывуванням, оббріхуванням, обливанням поміями протистоячої сторони. Трагікомедійна веремія затягнулася майже на два місяці. За цей час подали у відставку і М.Грушевський (19 серпня), і Генеральний секретаріат — 22 серпня. Лише 16 вересня Генеральний секретаріат спромігся нарешті приступити до роботи. Тим часом «економічна криза та загальний розвал господарського життя в країні значно збільшилися, а відтак зросла незадоволеність широких мас всіма структурами, що символізували в очах пересічної людини «владу» як таку. 24 липня на Українському робітничому з'їзді делегати відкрито висловлювали його керівникам, українським соціал-демократам В.Винниченку, Д.Антоновичу та М.Поршу своє різке незадоволення тим, що Центральна Рада практично не захищає інтереси робітників, констатуючи падіння її авторитету серед трудящих мас. Вони також попереджали, що селянин попри антибільшовицькі настрої, якщо дати йому землю і волю, «стане більшовиком»⁶⁰.

Українською була ситуація в усій російській імперії: катастрофічні поразки на фронті, некерованість державницьких структур і регіонів, розгул злочинності і тотальна корупція призвели до масового незадоволення населення Тимчасовим урядом. Цим вирішили скористатись більшовики і, опираючись на невдоволених військових, що не бажали йти на фронт, зробили спробу державного перевороту. Дні 17-19 липня в Петрограді перетворилися на криваве побоїще і дістали в історії назву «липневих подій». Цього разу Тимчасовому уряду вдалося (хоча й з великими зусиллями) навести порядок. Та ланцюг розмотувався далі: липневі події викликали гостру урядову кризу. Голова Тимчасового уряду князь Г.Львов подав у відставку. Змінив його на цій посаді есер О.Керенський. Але ситуація в країні уже була практично некерованою.

Такий стан зі свого боку призвів до консолідації російських шовіністичних, націонал-патріотичних сил із вимогами

⁶⁰ Павленко Ю., Храмов Ю. Названа праця. — С. 53.

«міцної руки і справді російської влади». На роль такої «міцної руки» військові і націонал-патріотичні кола Росії висунули бойового генерала, а поганого політика, незадовго перед тим призначеного Верховним головнокомандуючим, Л.Корнілова, який і вчинив антидержавний заколот. Загроза військовій диктатури на якийсь час об'єднала демократичні сили довкола Тимчасового уряду (О.Керенський навіть пішов на зближення з радами робітничих і солдатських депутатів, в яких уже брали гору більшовики). Заколот було придушено, Л.Корнілова і його найближчих сподвижників, генералів А.Денікіна і О.Лукомського заарештовано. Але позитивних зрушень в імперії внаслідок цього не відбулося — життя далі котилося протореною колією: загальна анархія, корупція, бандитизм, розвал економіки.

Якщо оцінювати ситуацію в Петрограді і загалом в Росії під політичним кутом, то для України вона була вигідною. Українська Центральна Рада мала можливість вже майже не рахуватись із до краю охлялим Тимчасовим урядом, і розгорнути на всю силу державне будівництво, але вона цим шансом, цим подарунком долі, на жаль, не скористалася. Щоправда, дещо робилося. 7 жовтня 1917 р. Генеральний секретаріат офіційно прийняв владу над визначеними Тимчасовим урядом п'ятьма українськими губерніями. Не вірно було б не згадати з'їзд представників національностей колишньої Російської імперії, проведений 23-28 вересня у Києві з ініціативи Центральної Ради під головуванням М.Грушевського. З'їзд зібрав, крім українських, представників громадських організацій естонських, литовських, латиських, білоруських, молдавських, грузинських, татарських, єврейських, донських козаків, бурятських та ін. Усі вони, за винятком литовців, які прагнули повної незалежності, висловилися за федеративний устрій майбутньої демократичної Росії. Як бачимо, автономічно-федералістська тенденція була спільною «хворобою» пригноблених народів Російської імперії, а не лише українців... Ще перед тим (11 липня) було обрано Малу Раду для оперативного вирішення різних питань. Але все це були зовнішні ознаки. До кореневих питань, передусім економічних, молода українська влада всерйоз не приступала. Не вирішеним залишилось питання питань — аграрне, від розв'язання або нерозв'язання якого залежала доля і Центральної Ради, і молодій Українській Державі.

3. Більшовицький переворот в Росії. Каральний похід революційної Росії в революційну Україну

Незважаючи на досягнення принципової угоди між Центральною Радою і Тимчасовим урядом стосовно автономії України, стосунки між ними дуже скоро до краю загострилися. Сталося це після того, як Мала Рада і Генеральний Секретаріат прийняли 23 жовтня ухвалу про початок підготовки до скликання Українських Установчих зборів. Тимчасовий уряд розцінив це як порушення угод, за якими автономний статус України мали визначити Всеросійські Установчі збори і прийняв безпрецедентне рішення — віддати увесь Генеральний Секретаріат під суд. Сталось це напередодні падіння самого Тимчасового уряду. Воістину — комічне і трагічне ходять поруч.

Саме в ці дні (2 листопада) в Києві відкрився III Всеукраїнський військовий з'їзд, більшість делегатів якого були настроєні рішуче і бойовито. Рішення Тимчасового уряду викликало різку і гостру реакцію. Наведемо лише два приклади з багатьох. Так, український есер, секретар з аграрних питань М.Ковалевський зокрема заявив: «Ви вже знаєте, що Тимчасовий уряд віддав Генеральний Секретаріат під суд і навіть Українській Центральній Раді той уряд загрожує розгоном. Проти нас збираються великі хмари... Ставаймо тепер на справжній шлях, шлях утворення власними силами Української Демократичної Республіки». Ще гостріше висловився представник Вільного козацтва: «Пам'ятайте ви, члени з'їзду, з якими очима ви явитесь до війська з порожніми руками. Пам'ятайте, що коли з'їзд хоче роз'їхатися, нічого не зробивши, — хай раніше відправить панахиду по Україні. Пам'ятайте ті, хто хоче, щоб з'їзд роз'їхався, нічого не зробивши, що ви оддаєте свій народ на поталу москалям, пам'ятайте, що сучасний момент найзручніший, щоб здобути народові землю й волю. Час настав Україні сказати своє рішуче слово і це слово мусить сказати Третій військовий з'їзд»⁶¹.

⁶¹ Історія українського війська: У 2 частинах. — Львів, 1936. — Ч. 2. — С. 367-368.

У дні роботи з'їзду з Петрограда надійшло повідомлення про початок збройного повстання проти Тимчасового уряду. В Києві це викликало занепокоєння і тривогу. 6 листопада тут був створений «Революційний комітет по охороні революції на Україні», в якому об'єдналися представники Центральної Ради та лідери місцевих більшовиків (Л.П'ятаков і В.Затонський). Комітет проголосив себе верховною владою над всіма українськими губерніями і звернувся до народу із зверненням, в якому закликав співгромадян до пильності і не допустити, щоб із ситуації скористалися антиреволюційні сили і не відновили царський режим на Україні. Такий крок Центральної Ради давав ясно зрозуміти, що вона відвертається від Тимчасового уряду.

Більшовики ж, із свого боку, прагнули до повного захоплення влади на Україні і особливо цього не приховували. Ясна річ, що такий альянс не міг бути тривалим — через два(!) дні він розпався. 9 листопада Генеральний Секретаріат виступив із відозвою «До всіх громадян України». Це був перший документ, з яким Центральна Рада і її Генеральний Секретаріат зверталися до народу як справжня всеукраїнська влада. Крім того, у ньому була чітко окреслена позиція українського уряду до протиправних дій більшовиків у Петрограді. Відозва коротка, наведемо її повністю:

«В Петрограді сталися криваві події, які загрожують загибеллю завоюванням революції. Частина населення Петрограда, керована більшовиками, повстала зі зброєю в руках проти Тимчасового уряду і хоче нав'язати свою волю Російській Республіці.

Генеральний Секретаріат України, як вища крайова влада, створена Українською Центральною Радою і затверджена Тимчасовим Урядом, закликає населення України до спокою. Разом з всіма революційними силами України Генеральний Секретаріат буде рішуче боротися з будь-якими спробами підтримувати Петроградське повстання.

Громадяни України! Покажіть себе вірними захисниками свободи і ворогами анархії, котра може віддалити скликання Всеросійських і Українських Установчих зборів і навіть призвести до загибелі рідний край»⁶².

⁶² Хрестоматія з історії України. — К., 1993. — С. 193-194.

Більшовики, відверто ігноруючи Центральну Раду і її уряд, того ж 9 листопада зібрали об'єднане засідання проросійських Рад робітничих і солдатських депутатів, яке ухвалило підтримати переворот в Петрограді, створити у Києві Військово-революційний комітет і передати йому всю владу в Києві. Очолили ревком енергійні і рішучі більшовики Л.П'ятаков, Я.Гамарник, В.Затонський та інші. У своєму розпорядженні вони мали робітничі червоногвардійські загони заводу «Арсенал» (робітники ці в переважній більшості завезені із Сестрорецька та інших чисто російських промислових міст і вирізнялися ворожою настроєністю проти всього українського).

Далі події розвивалися за сценарієм більшовиків. Вірні їм війська зайняли Маріїнський палац, який більшовики відразу ж перетворили у свій штаб, і розпочали активну підготовку до збройного повстання. Зі свого боку, вірні Тимчасовому уряду військові частини, які групувалися довкола Штабу округу (всього близько 10 тис. багнетів), 10 листопада оточили палац і арештували ревком. Від самосуду і розправи на місці більшовицьких лідерів врятувало посередництво делегації Центральної Ради. Здавалось, конфлікт удалось пригасити. Та вже вранці наступного дня більшовицькі частини атакували Штаб військового округу. Їх підтримав своїми гарматами «Арсенал». Більшовицький наступ був погано організований. Захисники Штабу округу не тільки успішно відбили його, а й самі перейшли в контрнаступ, перенісши скоро свої сили під мури «Арсеналу». Розгорілися справжні вуличні бої. Арсенальців підтримали розміщені поруч військові частини, розпропаговані більшовиками, і 11 листопада відкинули юнкерів від стін заводу. Наступного дня, 12 листопада, бої розгорілися з новою силою.

Центральна Рада, в розпорядженні якої в Києві було близько 18 тис. багнетів (приблизно стільки ж, як у обох воюючих сторін разом), не вдавалась до жодних дій. Положення її було доволі пікантним. Тимчасовий уряд в останні дні своєї діяльності пішов на крайнє загострення стосунків з Центральною Радою, навіть оголосивши про віддання під суд Генерального Секретаріату. Більшовики ж, зі свого боку, незаконно узурпували владу в Петрограді і те саме збиралися зробити у Києві. І одні, і другі були запеклими ворогами не лише самостійності України, а й її автономності в складі ще майбутньої Російської демократичної республіки. І лише коли «до Києва

почали наближатися викликані з фронту на допомогу Штабу округу військові частини, Центральна Рада, не без підстав побоюючись, що їхня перемога над більшовиками призведе і до її розгрому, блокувала вірними їй силами підхід цих військ до міста. Водночас було укладено угоду з більшовицьким проводом, за якою останній визнавав над собою владу призначеного Центральною Радою українського начальника Військового округу полковника В.Павленка, і його сили почали розгортатись проти зосереджених в місті військ Штабу округу»⁶³.

«13 листопада штаб Київського військового округу і комісар Тимчасового уряду в Києві прийняли умови замирення, запропоновані Центральною Радою. Вони припинили збройний опір, і їм надавалася можливість без перешкод залишити місто, чим вони і скористалися ближчими днями. Внаслідок цих триденних боїв над містом був встановлений повний контроль вірних Центральній Раді сил. Тривладдя в місті скінчилося, і Центральна Рада, ставши повним господарем становища, заговорила з більшовиками іншим тоном, «виразно показуючи їм своє небажання ділитися з ними владою». Це викликало обурення останніх, які звинувачували «українців у підступності та віроломстві. Незабаром українські частини роззброїли більшовицькі загони в Києві і за Дніпром — в Микільській слобідці, Дарниці та Броварах»⁶⁴.

Щоб там не говорили пізніші дослідники, а на цьому етапі Центральна Рада, її Генеральний Секретаріат діяли, як і належить справжній, повноцінній державній владі, що, ясна річ, посилювало їхній авторитет серед широкого громадянства. Зазначимо також, що відразу після припинення боїв у Києві були значно розширені владні повноваження Генерального Секретаріату, юрисдикцію Центральної Ради було поширено майже на всі території, де переважало українське населення, включаючи південь (без Криму) і схід України. Тут же Центральна Рада першою виступила за створення в межах колишньої Російської імперії нового федеративного утворення, звернувшись відповідно до керівництва Білорусі, Дону, Кубані та інших державних новоутворень. Ясна річ, що в цьому контексті

⁶³ Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. — К., 1995. — С. 70.

⁶⁴ Там же. — С. 71.

Рада народних комісарів на чолі з В.Ульяновим сприймалась українським керівництвом не як загальноросійський орган, а як уряд центральних районів Росії. І то уряд незаконний, який прийшов до влади внаслідок державного перевороту. Зіткнення з більшовицькою Росією було невідворотним. На жаль, на тому етапі в Києві мало хто те усвідомлював.

Маємо всі підстави стверджувати, що після листопадових подій у Києві і опанування Центральною Радою ситуацією утворилася де-факто молода Українська Держава. З тим, щоб якось зафіксувати це і водночас відреагувати на популістські більшовицькі декрети, передусім на «Декрет про землю», 20 листопада Центральною Радою був проголошений III Універсал. Головним у ньому було проголошення Української Народної Республіки (УНР) як автономної складової частини майбутньої демократичної Російської федерації в межах Київщини, Поділля, Волині, Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини і Таврії (без Криму) та скасування приватної власності на землю. Стосовно земельного питання в Універсалі, зокрема, зазначалось: «Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає генеральному секретареві земельних справ негайно виробити закони про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів»⁶⁵. Отже вирішення цього питання знову відкладалось.

Скасування приватної власності на землю переважною більшістю українського селянства сприйнялася насторожено і з тривогою. Річ у тім, що хоч Російська імперія була на загал селянською країною, форми землеволодіння на її теренах були неоднакові. Це питання глибоко дослідив уже згадуваний нами К.С.Кононенко у своїй фундаментальній праці «Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917-1960». Він доходить висновку, що «общинне» (тимчасове, бо землю постійно перерозподіляли за кількістю їдоків) землеволодіння було характерне власне для Росії. А на Україні, в якій земельні відносини історично склалися інакше і яка не знала такого тривалого і жорстокого кріпацтва, як Росія, «общини» в чисто російському вигляді практично не було.

⁶⁵ Хрестоматія з історії України. — С. 191.

К.С. Кононенко, зокрема, наголошує: «...лише в трьох губерніях України — Харківщині, Херсонщині та Катеринославщині — громадська форма землеволодіння охоплювала 89-97% надільної землі. В решті губерній було протилежно: подвірне землеволодіння сягало від 48,5% (Чернігівщина) до 94,6% (Поділля). Але навіть і в тих губерніях, де громадське землеволодіння було переважаючим, як вже зазначалося, не мало характеру російської «общини»: загальні переділи землі не переводились і вона фактично перебувала в постійному і незмінному подвірному землекористуванні. Головне ж те, що якраз в цих районах процес набуття землі у власність ішов значно прискореними темпами, ніж в інших. Уже в 1887 році у трьох губерніях відсоток купленої селянської землі до надільної складав 10,1%, а до 1905 року він дійшов до 44,9%. Отже, напередодні Столипінської реформи з 25,7 млн. десятин селянських земель лише 8,5 млн. було в громадському володінні, решта в подвірному, з якої (5,6 млн. десятин) було куплено у власність... Ідея власності на землю не тільки не була чужа селянству, а навпаки, творила основу його господарського мислення»⁶⁶.

Не дивно, що відміна III Універсалом приватної власності на землю у переважній більшості селян-приватників викликала суперечливі почуття. Оскільки значний відсоток в українській селянській масі становили заможні і середньозаможні власники, то, природно, що їх тривожило, чи не відберуть землю? І це, в свою чергу, похитнуло їхню віру в Центральну Раду як справді рідну українську владу. Була й інша частина селянства, якій не терпілося примножити власні наділи і маєтності за рахунок панського, державного, церковного майна. Підбурювані більшовицькими агітаторами, вони кинулися громити панські маєтки, спиртзаводи, цукроварні. Прокотилася хвиля єврейських погромів. Хоча на цьому драматичному питанні слід зупинитися окремо, бо тут часто не тільки плутається боже з праведним, а все ставиться з ніг на голову.

Упродовж всієї радянської історії комуністичною пропагандою велася злісна і підступна війна з усім українським, де не гребувалось жодними непристойними засобами. Українцям приписувалися всі можливі і неможливі гріхи і злочини. В тому числі біологічний антисемітизм, який нібито їм прита-

⁶⁶ Кононенко К.С. Україна і Росія. — С. 33-34.

манний. Це в той час, як присяжні засідателі з числа українських селян із-під Києва виправдали єврея Бейліса, фальшиво звинуваченого царськими каральними органами у вбивстві з ритуальною метою християнського хлопчика, і тим самим запобігли черговій хвилі чорносотенних погромів по всій Російській імперії. Організацію єврейських погромів приписували і УНР, передусім С.Петлюрі, завдяки яким євреї вперше в своїй багатовіковій історії отримали громадянські права в повному обсязі, нарівні з українцями, росіянами, поляками та представниками інших національностей.

Нагадаємо, що після більшовицького перевороту, поруч з хаосом і анархією у сфері економічній, продовжувалися деморалізація і розклад війська. Це вже була не армія, а некеровані юрби озброєних і озлоблених людей. Їх треба було якнайшвидше демобілізувати. Ось що пише з цього приводу американський історик, професор Ратгерського університету Тарас Гунчак: «Захоплення влади більшовиками якщо не спричинило, то значною мірою сприяло загальному занепаду й анархії. Для України більш ніж для будь-якої іншої частини царської імперії це мало трагічні наслідки. Із падінням Керенського і без того деморалізовані війська цілими полками й дивізіями покидали фронт і блукали Україною. Вони пересувалися великими загонами й сіяли паніку серед цивільного населення. На думку відомого єврейського історика Церіковера, саме ці вояки й несуть відповідальність за перші погроми на Україні. Частини ці не були виключно російськими чи українськими, а скоріше за все являли собою суміш народів багатонаціональної російської імперії»⁶⁷.

Деморалізоване царське військо за усталеною чорносотенною традицією громило не лише єврейські поселення, а й українські села. Професор Гунчак далі зазначає: «Як пише Володимир Кедровський, колишній головний інспектор війська Української Народної Республіки, перший великий погром вчинили на Поділлі вояки 2-го гвардійського корпусу в листопаді 1917 року. Під час цього погрому спалено та зруйновано дощенту сімнадцять українських сіл. Цілком можливо, що деякі з цих погромів не були наслідком загальної анархії, а були заплановані та спрямовані єдиним центром і мали пев-

⁶⁷ Гунчак Т. Чи був Симон Петлюра ворогом євреїв? // Дзвін /Львів/, 1992. — № 2. — С. 104.

ну політичну мету. Лейтенант російської армії А.Е.Шіллер засвідчив: "... Нам наказали руйнувати й знищувати українські села, які траплялися на шляху, та забирати в беззахисних селян останнє майно і харчі"»⁶⁸.

Таким чином: склалася некерована ситуація, а Центральна Рада, крім добровольців, не мала жодних регулярних збройних сил. Хоча, як уже зазначалося, фронтовики — делегати військових з'їздів (особливо самостійники) вимагали від неї створення могутньої національної армії, пропонували 1,5-2 мільйони багнетів на захист власної незалежності, хоча селяни по всій Україні стихійно почали збір добродійних пожертв на власне військо, хоча нащадки запорозьких козаків, розпочавши із Звенигородщини у квітні, до вересня створили низку загонів «вільного козацтва» на Київщині, Поділлі, Катеринославщині, Херсонщині, Полтавщині й Чернігівщині, хоча на місцях стихійно створювалися добровільні військові частини на зразок полку ім. Богдана Хмельницького, — Центральна Рада і слухати не хотіла про створення власних повнокровних збройних сил. Вона наївно сподівалась врегулювати всі суперечності і конфлікти політичними і дипломатичними методами. Зараз видається дивним, як такі люди, як Грушевський, який так глибинно знав і розумів історію, не бачили того, що російський імперіалізм ніколи не визнавав і не дотримувався норм міжнародного права чи моралі. Він завжди виходив із принципу «целесообразности» для імперії, визнаючи право сильного, «закон кулака».

Катастрофа мала настати вже в середині листопада, коли згадуваний збільшований 2-й гвардійський корпус, очолюваний комісаркою Є.Бош, захопивши на кілька днів Вінницю, далі, палячи і грабуючи все на своєму шляху, рушив на Київ. Ситуацію врятував тоді генерал П.Скоропадський, який своїм I Українським корпусом (зукраїнізований ще в липні за наказом Головнокомандуючого Л.Корнілова колишній 34-й корпус) перегородив дорогу на Київ; 17-18 листопада в районі вузлової станції Козятин ним було проведено безкровну операцію — війська 2-го гвардійського роззброїли і відправили ешелонами до Центральної Росії.

Замість того, щоб скористатися цим високодисциплінованим, виключно українським, боєздатним військовим з'єднан-

⁶⁸ Там же. — С. 105.

ням, досвідом уславленого генерала як базою для негайного формування національних збройних сил, функціонери Генерального Секретаріату почали чинити П.Скоропадському всілякі перешкоди, вочевидь, побоюючись, щоб генерал сам не захопив владу. В кінцевому рахунку генерал добровільно відійшов від командування корпусом, а той скорим часом розклався і на початку 1918 року припинив своє існування. У своїх «Споминах» П.Скоропадський пише про це так: «Порш [секретар із військових питань. — *Авт.*], видно, нічого в військовій справі не розумів і ні на одну мою вимогу не дав мені остаточної відповіді, хоча мені було ясно, що при бажанні ці прості і ясні вимоги навіть незначна людина мала зрозуміти і виконати. Я зрозумів, що тут на перешкоді моя особа і побоювання зростаючого значення, яке я почав набувати. Мої враження від Києва в цей приїзд загалом зводились до того, що круги Центральної ради не довіряють людям з вищого командного складу і думають спертися виключно на роботу в армії молодшого старшинства і аматорів-атаманів»⁶⁹. Більшовики ж діяли навпаки — з перших же днів залучили до військового будівництва тисячі досвідчених «воєнспеців». Щоправда, згодом більшість із них було «ліквідовано», але то вже інша тема. Що ж до Центральної Ради, уряду УНР, то нехтування високодосвідченими і талановитими фахівцями, як і військовим будівництвом загалом, є однією з головних катастрофічних їхніх помилок.

Серед добровільних військових українських формувань, які переважно створювалися не з волі Центральної Ради і її Генерального Секретаріату, а всупереч їй, слід віднести «Галицько-буковинський курінь січових стрільців», сформований з колишніх військовополонених та біженців за прикладом тих січових стрільців, що служили в австрійській армії. Командиром куреня (згодом він переріс у полк, а потім заново реформувався в дивізію, корпус) незабаром став Євген Коновалець, майбутній засновник і лідер ОУН.

Народився Є.Коновалець 14 березня 1891 р. в селі Зашкові Львівського повіту в сім'ї вчителя. У 1909 р. став студентом юридичного факультету Львівського університету. Брав активну участь у боротьбі за Український університет, виголосив доповідь «Справа університету» на II Всеукраїнському студентському з'їзді у Львові в 1913 р. З початком Першої

⁶⁹ Скоропадський П. Спомини. — К., 1992. — С. 48.

світової війни був мобілізований до австрійської армії офіцером. У відомому бою на горі Маківці потрапив до російського полону. Після лютневої революції Є.Коновалець повернувся в Україну і заходився формувати січове стрілецтво. В недалекому майбутньому січові стрільці стануть найбільш надійною військовою опорою УНР⁷⁰.

Не можна оминати і деякі успіхи Центральної Ради у листопаді і грудні 1917 р., передусім у сфері міжнародних відносин. Українську Державу фактично визнали Франція і Англія, які покладали надії на її участь у війні. Але історичні обставини склались так, що після перемир'я 15 грудня Росії з Німеччиною і початку через кілька днів між ними мирних переговорів у Бресті Україна вимушена була і собі зробити такий крок, інакше б без неї вирішили б її долю. Зрозуміло, що після цього Франція і Англія анулювали її попереднє визнання.

А тим часом в Росії розпочиналась громадянська війна, в новому державному утворенні — Області Війська Донського — збиралися антибільшовицькі сили. Туди через Україну ринув потік військових з Росії. Український уряд не чинив їм жодних перешкод, оскільки мав з дончачаками добрі стосунки. Крім того, і Центральна Рада, і керівництво Області Війська Донського не вважали Раднарком легітимним урядом Росії. Не дивно і те, що український уряд депортував до Центральної Росії збільшовичені антиукраїнські військові частини. Зрозуміло, що позиція Центральної Ради і Генерального Секретаріату ніяк не могла задовольнити більшовиків, які, як і Тимчасовий уряд, вважали Україну невід'ємною частиною Росії і планували використати її територію як плацдарм для боротьби з «контрреволюцією». Та найголовнішим було те, що ось-ось мали розпочатися мирні переговори з Німеччиною і конче потрібно було розправитися з Україною, її незалежністю, щоб вести мову про її територію як територію Росії. Ось цим і пояснюються подальші драматичні колізії.

Свій задум більшовики здійснювали через низку провокативних заходів. Так, наприклад, Головнокомандуючий російською армією більшовик Криленко заборонив створення єдиного Українського фронту на базі Південно-Західного та Румунського фронтів, демонструючи тим самим, що більшовики не визнають

⁷⁰ Кондратюк В.О. Державність України (1917-1920). — Львів, 1992. — С. 29-30.

новоствореної Української Народної Республіки. Центральна Рада і її Генеральний Секретаріат доволі спокійно відреагували на цей провокаційний жест. Більшовики пішли далі: 17 грудня Центральна Рада отримала від їхнього Раднаркому складений В.Леніним і Л.Троцьким в «кращих» єзуїтських традиціях ультиматум під назвою «Маніфест к українському народу с ультимативними требованиями к украинской Раде». Фальшиво заявляючи про визнання права за українським народом на власну державність та самовизначення, аж до відокремлення від Росії, автори «ультиматуму» в той же час не визнавали головний керівний орган молоді держави — її Центральну Раду, яка начебто стала на буржуазні позиції і розпочала контрреволюційну діяльність проти Радянської Російської Республіки. Таким чином, незалежна Українська Держава фактично заперечувалася. «Маніфест» ставив перед Центральною Радою наступні вимоги:

- 1) відмовитись від спроб дезорганізації спільного фронту;
- 2) не пропускати без згоди Верховного головнокомандування ніяких військових частин на Дон, на Урал або в інші місця;
- 3) надавати допомогу революційним військам у їхній боротьбі з каледінським повстанням;
- 4) припинити всі спроби роззброєння радянських полків і робітничої червоної гвардії і повернути їм зброю; тощо.

Завершувався «Маніфест» відвертою погрозою: «В случае неполучения удовлетворительного ответа на эти вопросы в течение 48 часов, Совет Народных Комиссаров будет считать Раду в состоянии войны против Советской власти в России и на Украине»⁷¹. По суті, «Маніфест» означав проголошення воєнної агресії більшовицької Росії проти Української Народної Республіки.

У відповідь Генеральний Секретаріат надіслав до Петрограда ноту за підписами В.Винниченка і С.Петлюри. Нота звинувачувала РНК у замаху на право українців на державне самовизначення. Стверджувалося, що на території Народних Комісарів панують анархія, політичний та господарський хаос, грубе свавілля, і що Генеральний Секретаріат не хоче повторювати цей сумний досвід в Україні. Підкреслювалося, що українські солдати роззброїли анархічно настроєних російських солдат, які готували заколот проти УНР. Була рішуче від-

⁷¹ Хрестоматія з історії України. — С. 199-202.

хилена вимога не пропускати каледінців на Дон і запропоновано РНК відкликати більшовицькі полки з України.

Обмін такими нотами означав початок війни.

Центральна Рада і Генеральний Секретаріат цілком резонно вважали, що більшовицький ультиматум — це втручання у внутрішні справи суверенної держави. Натомість більшовики виходили зовсім з іншого, прикриваючись нібито інтересами «світової революції». З їхньої точки зору, Україна була не те ж саме, що Фінляндія чи Польща, незалежність яких була визнана РНК. Більшовикам потрібні були матеріальні і людські ресурси України, без них Советська Росія не мала жодного сенсу. Про справжню причину більшовицького ультиматуму, а згодом і самої інтервенції промовисто свідчить телеграма В.Леніна, відправлена у ті до краю напружені дні у Харків Антонову-Овсієнко і Орджонікідзе: «Дуже й дуже просимо вжити якнайнешадніших революційних заходів. Просимо послати загін абсолютно надійних людей. Усіма засобами просувати вагони з хлібом у Петроград, інакше загрожує голод /.../ Ради бога! Ленін».

А ось звертання Леніна від 15 січня 1918 р. до Морсько-го революційного комітету: «Прошу вжити екстрених заходів, щоб дати в розпорядження тов.Тер-Арутюянца 2000 матросів для воєнних дій проти буржуазної Ради».

Українські хліб, вугілля, метал, а також бажання за всяку ціну зберегти імперію, лежали в основі агресивних замірів більшовиків і їхньої РНК⁷².

Слід наголосити на тому, що в своїй антиукраїнській діяльності Рада Народних Комісарів опиралася на власну «п'яту колону» в Україні — більшовицькі осередки (головно в містах) і проімперські російські, єврейські, українські та інші елементи, які входили до різних загальноросійських партій, а також становили значну частину міського обивательства. Щодо більшовиків, то їхні організації в Україні були малочисельними і користувалися незначним впливом у містах, а селом взагалі сприймалися вороже. Про це неодноразово згадують Л.Троцький, М.Скрипник, В.Затонський та інші більшовицькі лідери. Лише згодом, завдяки популістським більшовицьким гаслам і через зволікання Центральною Радою з вирішенням наболілих соціальних питань їх вплив почав зростати не лише в місті, а й

⁷² Кондратюк В.О. Державність України (1917-1920). — С. 31-32.

на селі. Без сумніву, що більшовицькі осередки, котрі діяли в українських містах, свої керівні центри мали в Росії і звідти отримували відповідні інструкції. Невипадково ультиматум РНК надійшов до Києва в день початку роботи в Києві I Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, скликаного з ініціативи більшовиків. Вочевидь, більшовицькі керівники в Петрограді мали на меті завдати Українській Центральній Раді подвійного удару (зсередини і ззовні) і домогтися її скинення. Це засвідчують й інші дії більшовицької «п'ятої колони» в Україні. Так, за два дні до відкриття I Всеукраїнського з'їзду Рад Харківська рада робітничих та солдатських депутатів, у якій перемогли більшовики, визнала Центральну Раду «буржуазним та контрреволюційним органом». А 16 грудня (за день до з'їзду Рад) в самому Києві відкрився I Крайовий з'їзд більшовиків України, на якому проголошено необхідність рішучої боротьби з Центральною Радою, а наступного робочого дня схвалено ультиматум Раднаркому. Більшовицькі лідери в Петрограді сподівались, що, як і в більшості регіонів Росії, Всеукраїнський з'їзд Рад висловиться на їхню підтримку. Але сталося не так, як більшовикам гадалося.

Українська Селянська Спілка «розкусила» наміри більшовиків і організувала масовий приїзд на з'їзд селянських представників. Внаслідок цього прихильники Центральної Ради мали на з'їзді переважну більшість. Більшовиків підтримувало лише близько 150 делегатів із 2 тисяч. Керівництво з'їздом захопили українські есери, обравши головою з'їзду М.Грушевського. З'їзд відхилив ультиматум Раднаркому і, зі свого боку, видав відозву до народів Росії, де, зокрема, йшлося про лицемірство більшовиків, які, проголошуючи на словах право народів на самовизначення, погрожують Україні війною, та спростовувалося звинувачення Центральної Ради в «буржуазності» і «контрреволюційності» тим, що її «вибирали з'їзди робітників, селян і солдатів усієї України», і вже «дев'ять місяців вона проводить боротьбу за права демократії та національних меншостей України. За цей час Центральна Рада зорганізувала навколо себе селянство та робітників, з'єднала українське революційне військо, проголосила Народною Українську Республіку в складі федеративної Росії, передала землю без викупу трудовому народові, завела восьмигодинний робочий день і догляд за виробництвом, скасувала кару на смерть, дала амністію за політичні проступки та проголосила

національно персональну автономію для меншостей України. Всього цього вона досягла не порушенням прав інших народів, а пошаною до них, не скасуванням громадянських та політичних свобод, а їх обороною, не зброєю та насильством, а відкритою зорганізованою політичною боротьбою. От за яку працю народні комісари обізвавали Центральну Раду буржуазним правительством»⁷³. Закінчувалася відозва закликком запобігти братовбивчій війні, яку роздмухували більшовики: «Спиніться, брати й товариші! Щоб ні одна рука селянина, робітника чи солдата не замахнулася на свого брата. Щоб ні одної краплі крові не пролилося в братогубній війні. Досить крові!»⁷⁴.

Такий перебіг з'їзду аж ніяк не міг задовольнити більшовиків і вони в кількості 127 осіб покинули зал засідань. Їх підтримали в цьому делегати від партії лівих українських соціал-демократів на чолі з Г.Медведевим. На спільному засіданні делегатів, які залишили з'їзд, було прийнято рішення про перенесення його роботи до Харкова, куди 19 грудня, порушуючи будь-які міжнародні норми, прибув на підмогу місцевим більшовикам збройний Московський радянський загін Р.Сіверса, який через кілька днів проголосив тут «владу Рад».

З'їзд розпочав свою роботу 24 грудня. Наступного дня він проголосив Україну суверенною Українською Радянською Республікою у складі Російської Радянської Федеративної Республіки і прийняв рішення про передачу всієї влади на місцях Радам. На цьому з'їзді було обрано Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) у складі 41 члена (з них 35 більшовиків). Головою ВУЦВК було обрано Г.Медведева⁷⁵. Виконавчий Комітет розпочав з того, що скасував усі закони і постанови Центральної Ради і її Генерального Секретаріату і поширив на територію України ленінські декрети. Підіграючи українському народу, за зразком Центральної Ради було сформовано перший радянський уряд — Народний Секретаріат УНР у складі 12 осіб, одинадцять з яких були більшовиками. До складу нового уряду увійшли: Артем (Ф.Сергєєв) — торгівля і промисловість; Ауссем — фінанси; Бош — внутрішні справи; Бакинський — міжна-

⁷³ Винниченко В. Відродження нації. — К., 1990. — Ч. II. — С. 169.

⁷⁴ Там же. — С. 170.

⁷⁵ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Харків, 1932. — С. 14.

ціональні справи; Люксембург — судові; Скрипник — праця; Шахрай — військові сили; Затонський — освіта. Голови уряду спершу не було призначено, його функції виконувала Є.Бош. І тільки у березні 1918 р. головою Народного Секретаріату було призначено М.Скрипника. Більшовики зберегли офіційну назву держави — Українська Народна Республіка. Державний прапор був червоний із синьою і жовтою стрічками. Як бачимо, більшовики робили максимум для того, щоб недосвідчений в політичних перипетіях український селянин сприймав ВУЦВК так само, як Центральну Раду, тобто за свою рідну народну владу.

Народний Секретаріат видав Маніфест, у якому проголошувався союз з радянською Росією; С.Орджонікідзе став представником РНК на Україні, а В.Затонський — представником харківського уряду в Росії. Петроград настійно домагався того, щоб війна з Центральною Радою виглядала не як агресія, а як внутрішня класова війна в Україні. Власне, для того і був створений маріонетковий харківський уряд. Почалося формування збройних сил, головнокомандуючим призначено двадцятитрирічного Ю.Коцюбинського, сина видатного українського письменника.

Реальної влади Народний Секретаріат, ясна річ, не мав. Харківські більшовики розглядали цей псевдоуряд як ширму в боротьбі з Центральною Радою і підкреслено ігнорували його. Що там говорити, Народному Секретаріатові навіть не дали приміщення. Дійшло до того, що навіть Ленін змушений був вимагати, щоб Антонов-Овсієнко, командуючий військами, що воювали проти Каледіна і готувались до боїв з Центральною Радою, «помирився з ЦВК Харкова». Всім заправляли з Петрограда (пізніше — з Москви) російські більшовики через своїх клеветів і українських холопів типу Ю.Коцюбинського.

26 грудня більшовики повністю взяли владу в Харкові. У спільному порядку на противагу «вільному козацтву» було сформовано загони «червоного козацтва», знову ж таки для боротьби із Центральною Радою. Після Харкова настала черга Полтави і Катеринослава. Зав'язалися бої за вузлові залізничні станції: Лозову, Синельникове, П'ятихатки. Наприкінці грудня Полтава і Чернігів уже були в руках більшовиків; 8 січня спалахнуло повстання в Катеринославі, а 9 більшовицькі війська під командуванням Єгорова захопили місто (це була випробувана тактика більшовиків — напередодні наступу на той чи інший населений

пункт підняти в ньому повстання). В усіх військових невдачах Центральна Рада звинуватила С.Петлюру, і він пішов у відставку. Військовим секретарем УНР став М.Порш. Це був не найкращий вибір, але ліпших кадрів УНР на той час не мала⁷⁶.

Незважаючи на всю складність і драматизм ситуації, в УНР, хоч і поволі, але все ж посувалась державотворча робота. Як уже зазначалось, після національного пробудження, викликаного Лютневою революцією, цілі полки і дивізії, гаряче вітаючи створення Центральної Ради, готові були стати на захист Української держави. Однак, затьмарені ідеями «єдиного революційного фронту», федералізму, українські соціалістичні лідери роззброювали їх (як, наприклад, полк ім. гетьмана Полуботка) або ж розпускали військо по домівках, часто із зброєю. Коли ж виникла нагальна потреба захистити молоду державу, її керівники гарячково взялися за створення власної армії, але було вже пізно: одні вчорашні фронтовики-українці опинилися в «червоних», інші — в «білих», ще інші — у сумнівних партизанських загонах. Зрештою, подальша громадянська війна була (значною мірою) війною українців, які стояли по різні боки барикад⁷⁷. Ті ж українські частини, що самочинно виникли на початок 1918 р., повністю розклалися і при першому ж зіткненні з ворогом розсипалися. Відомий діяч Директорії, перед тим полковник Генерального штабу В.Петров так описував цю сумну ситуацію: «Всі ці полки, а їм нема ні назви ні числа, були лише випадковим зібранням людей, яке розпалося негайно, доторкнувшись української території, бо їх гаслом було: «додому!». Так розпався полк, що йшов з Москви «славити визволення України»; так зник полк імені Шевченка, що постав з частин запасу гвардії у Петербурзі...»⁷⁸. Про долю I Українського корпусу під командуванням генерала П.Скоропадського ми уже згадували. Подібних прикладів безліч. Без жодного перебільшення можна сказати, що в системі державотворення УНР розбудова власних збройних сил була найслабшою ланкою.

Українським складним було соціально-економічне становище в державі, особливо в аграрному питанні. До того ж сама влада і

⁷⁶ Кондратюк В.О. Державність України. — С. 33-34.

⁷⁷ Там же. — С. 36.

⁷⁸ Петров В. До історії формування війська на Україні під час революції

ускладнювала його. Як відомо, III Універсал 20 листопада проголосив скасування приватної власності на землю і її соціалізацію, а вже 24 грудня Генеральний Секретаріат довів до відома населення та земельних комітетів, що вони не мають права самочинно відбирати землю у її власників. Взагалі-то це було правильно, але така непослідовність правлячих органів вносила сум'яття в селянські маси, породжувала недовіру до влади і, зрештою, її несприйняття. Особливо бунтувалися з цього приводу фронтовики, які вважали, що за участь у війні їм належить компенсація у вигляді додаткових земельних наділів. А уряд усе тупцював на місці. Так, Б.Мартос на засіданні Центральної Ради замість того, щоб представити конкретну програму з аграрного питання, спромігся лише заявити, що III Універсал скасував право приватної власності на землю, а тому призвів до анархії. Це була щира правда і треба було вживати кардинальних заходів, але уряд на це був нездатний.

Дещо ліпше стояли фінансові справи. 22 грудня Центральна Рада видала закон про те, що всі податки, зібрані на території УНР, визнаються державним скарбом. Всеросійські банки на території України ліквідовувались. 6 січня 1918 р. було випущено державні кредитні білети УНР на суму 500 млн. крб. — перші українські гроші, які забезпечувались майном України.

А трохи раніше, 15 грудня, було створено Генеральний Суд України.

Але ці незначні подвиги не могли зупинити падіння Центральної Ради, яке вже розпочалося. І це було природно і по-своєму закономірно: українські партії, лідери національно-визвольного руху, а за тим і Центральна Рада із Генеральним Секретаріатом на самому початку зігнорували тодішні економічні, ідеологічні, політичні, національні реалії в Україні, можна сказати, вибрали неадекватний історичним обставинам стиль поведінки, внаслідок чого від них відійшли, відсахнулись цілі суспільні верстви, передусім люди, що володіли коштами, вмінням і державотворчим досвідом. Зрештою відвернулись від них і базові суспільні класи: селяни і робітництво.

Повчальними з цього погляду видаються роздуми видатного українського письменника і літературознавця, активного громадсько-політичного діяча того часу С.Єфремова: «Бренть воно парадоксом, але це суцзя правда: коли Центральна Рада не мала власті формальної, то саме вона тішилась найбільшим впливом,

а власть немов одібрала в неї шляхи до мас і підборкала сміливо завзяття. Бо в гонитві за владою ми забули про ту величезну організаційну роботу, яка стояла перед нами. Потягнувшись до гори, ми занедбали основи і будувалися просто в повітрі, починаючи будинок з даху, а не з підвалин... І от поки тут, у Києві, в центрі, меткі та промітні люди робили політичні й партійні кар'єри і тішилися часто проблематичними, бо тільки на папері, здобутками — там, на місцях, у селі, все потроху вислизнуло з наших рук; там пішла руйнація всього економічного й культурного надбання; там почав брати гору більшовизм, такий принагідний, як на примітивну психіку темних людей...

Становище українства на початку більшовицького перевороту було надзвичайно добре і вигідне. З самого страху перед більшовизмом з нами наважилися йти, та справді і пішли були, всі елементи, що не приймали більшовизму. Але тих попугчиків ми не тільки не вдержали при собі — ми розгубили по дорозі і навіть розпудили їх, — розпудили нещасною фразеологією, за якою вчувався вже вовчий зуб національного шовінізму та соціального авантюризму. То байка, звичайно, що говорили наші вороги про «насильственную українізацію»: фактично бо її не було... Але була разом і деяка пиха, оті гордовиті хвастощі своїм національним добробутом («у нас — оазис»), були нетактовні фрази й вихватки, було безпотребне нехтування в дрібницях, були необережні слова — а це може найгірш обурювало й одпихало од українства сторонніх людей. І що найдивніше — цю політику, що межувала з національним шовінізмом, проводила якраз наша лівиця, найдужче с[оціалісти]-р[еволюціонери], що часто вдарялися просто-таки в словесний і тим шкідливий, що порожній, націоналізм, за яким сила не відчувалася. Поруч цього наші керівничі партії почали ще небезпечнішу гру — пустилися наввипередки з більшовизмом. І от більшовики глушили людинність декретами, а ми підтюпцем поспішалися на те саме місце з універсалами. Розгром та руїна по селах, яким сигнал дали лєнінські декрети, найвище підскачили по III Універсалі і аграрну, напр., найістотнішу для нас, може, справу, в такий глухий кут загнано «соціалізацією», з якого, власне виходу не бачать, певне, й самі автори соціалізації. Все це одбило од нас суголосні елементи по містах, і, втративши село, — ми не придбали міста. Коли ми самі показали себе свого роду більшовиками, то інтерес

до боротьби з чужим більшовизмом пропав, і резон якогось вибору між ними так само»⁷⁹.

Не можна не погодитися з висновками Ю.Павленка і Ю.Храмова стосовно цього періоду: «Таким чином, головними причинами повної безпорадності уряду УНР у боротьбі з більшовицькою агресією у грудні 1917 — січні 1918 рр. С.Єфремов (як, до речі і П.Скоропадський, Д.Дорошенко та інші) вважав три. Це, по-перше, примітивний націоналізм радикальнішої частини проводу правлячих українських партій, який відштовхував від Центральної ради міське, культурне і професійно кваліфіковане в абсолютній своїй більшості російськомовне населення; по-друге, соціалістичний радикалізм, передусім, нічим не підкріплені декларації про соціалізацію землі, що відштовхнуло від Центральної ради всі власницькі елементи як у місті, так і на селі, вже безвідносно до їх національно-мовної приналежності, і, разом з тим, не привертало до української влади пролетарські й незалежні селянські маси, бо більшовики обіцяли те саме, але ще раніше і рішучіше; по-третє, нездатність української національно-соціалістичної інтелігенції та напівінтелігенції, що опинилася при владі, не маючи необхідних знань та досвіду, до методичної державотворчої роботи та її захоплюваність ефемерними прожектами, при наявності постійних чвар у власному середовищі. І з цим сьогодні важко не погодитися»⁸⁰.

Тим часом більшовики розгорнули широкі бойові дії. Час від часу зав'язувалися переговори між ними і Центральною Радою. З січня 1918 р. РНК звернулася до Центральної Ради з нотою, в якій пропонувала переговори. У відповідь Генеральний Секретаріат заявив, що погодиться на переговори лише тоді, коли більшовики припинять війну. І в самому Києві більшовики діяли відкрито і нахабно, агітуючи проти Центральної Ради. Вибуху можна було сподіватися з дня на день, з години на годину. Здавалось, смертельна загроза повинна була згуртувати всі патріотичні сили довкола Центральної Ради і її Генерального Секретаріату, натомість розбрат почався у самій Центральній Раді. Ліві есери Любченко, Михайличенко і Блакитний, встановивши попередньо контакти з Харковом, виступили з пропозицією розпустити Центральну

⁷⁹ Цит. за: Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність. — С. 81-82.

⁸⁰ Там же. — С. 82.

Раду. Коменданту Києва нічого не залишалось, як арештувати їх прямо в приміщенні Центральної Ради. Однак незабаром вони були відпущені і подались до Харкова.

У першій половині січня радянські війська заволоділи «чотирикутником» між Харковом, Катеринославом, Маріуполем і Луганськом, відкривши таким чином від УНР промислові Південь і Схід і створивши надійний плацдарм для наступу на Захід і на Дон. 18 січня 1918 р. розпочався загальний наступ більшовиків під верховним командуванням В.Антонова-Овсієнка проти УНР. Наступ вівся трьома основними групами: з території України (Харків) очолював М.Муравйов, з Білорусії (Гомель) — Я.Берзін і з російського Брянська — Знаменський. (Крім того, велика армійська група під командуванням О.Єгорова діяла на Придніпровському Півдні України). Названі три військові групи мали з'єднатися в районі вузлових залізничних станцій Бахмач-Конотоп і наступати безпосередньо на Київ. Загони Муравйова 19 січня оволоділи Полтавою. (Красномовна деталь до характеристики більшовиків: Муравйов отримав від командуючого Антонова-Овсієнка наказ «нещадно вирізати всю місцеву буржуазію». Оскільки «буржуазія» українських міст в основному складалась з євреїв, то подібний наказ був прямою вказівкою до єврейських погромів. Так воно і було — наступ більшовиків супроводжувався кривавими єврейськими погромами). 24 січня вони захопили Лубни й Ромни. Ті більшовицькі війська, що наступали з півночі, послідовно зайняли Новгород-Сіверський, Глухів та Конотоп. 17 січня, як і планувалось, всі радянські війська з'єдналися в Бахмачі. Тут командування всіма червоними військами перебрав Муравйов і розпочав безпосередній наступ на Київ.

Центральна Рада не мала достатніх військових сил. Вона спиралася лише на формування Вільного козацтва, слобідський кіш С.Петлюри та січових стрільців Є.Коновальця. У напрямку на Бахмач, назустріч ворогові виступило не гартоване в боях, високодисципліноване військове з'єднання, а «помічний студентський загін» зі студентів і гімназистів, багато хто з яких до того не тримав гвинтівки в руках. 29 січня він прибув на станцію Крути, що на підступах до Ніжина. Всього в курені було, за різними даними, від 350 до 500 юнаків. 29 січня вони вступили в бій з 6 тис. солдатів Муравйова. Майже всі бійці куреня полягли (причому перевага поперемінно хилилася то в один, то

в другий бік), 27 юнаків потрапили в полон і зазнали нелюдських катувань. Віддаючи належне стійкості і героїзмові українських студентів і гімназистів, схилиючи голови перед їхньою жертовністю, мусимо, однак, визнати, що трагедії можна було уникнути, якби Центральна Рада легковажно не знехтувала створенням надійних власних збройних сил, скористалася з досвіду й уміння тисяч і тисяч військових фахівців.

Нагадаємо, що в другій половині грудня більшовики розпочали мирні переговори з Центральними державами в Бресті. 25 грудня Генеральний Секретаріат офіційно заявив про своє рішення взяти участь у цих переговорах. Держави німецької коаліції дали згоду на це. Особливо підтримували українців німці, які ще з часів Бісмарка виношували плани створення між Європою і Росією «буферної» Української держави. Однак вести мову з автономією в складі майбутньої демократичної Російської федерації, що проголосила Центральна Рада, ніхто не бажав. Особливо Австро-Угорщина. Вимога була чіткою — Україна мусить стати незалежною, самостійною державою. Повної незалежності вимагали і солдатські маси України. (Про сам хід мирних переговорів буде далі). Саме під тиском цих обставин Центральна Рада проголосила свій IV Універсал (хоч він датований 22 січня, насправді був розроблений і прийнятий у ніч з 24 на 25 січня, коли більшовики вже стояли на порозі). В Універсалі, зокрема, наголошувалось: «Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу. З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та іншими ми бажаємо жити в згоді і приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки»⁸¹. Генеральний Секретаріат було перейменовано у Раду Народних Міністрів.

Незважаючи на схвальну реакцію на прийняття IV Універсалу більшості українського населення, слід, однак, визнати, що проголошення повної незалежності не було достатньо зумовлене самим українським національно-визвольним рухом, а вимушене військово-політичними обставинами. Недарма одна з провідних газет того часу писала, що «примусове», «проти свого бажання» проголошення «незалежності» та «са-

⁸¹ Хрестоматія з історії України. — С. 211.

мостійности» хоча і дало можливість підписати мирну угоду в Бресті, проте призвело до національної трагедії. На жаль, багато правди в цих гірких словах.

Як зазначалось, у самій Центральній Раді не було миру і злагоди, напередодні прийняття IV Універсалу виникла урядова криза. В.Винниченко подав у відставку і виїхав на південь України. Головою Ради Народних міністрів став двадцятишестирічний есер В.Голубович, якого більшість сучасників характеризують виключно негативно.

Після Кругів шлях на Київ був відкритий. Щоправда, у ці дні С.Петлюра намагався зі своїм загоном затримати більшовиків на Київсько-Полтавській залізниці поблизу станції Гребінка, але надійшло повідомлення про більшовицьке повстання у Києві і він змушений був повернутись до столиці. Більшовики діяли за усталеним сценарієм: з наближенням військ Муравйова у ніч з 28 на 29 січня у Києві почалося повстання на «Арсеналі». Бої розгорнулися не лише на Печерську, а одночасно в кількох районах міста. Бої велися з використанням великої кількості артилерії і призвели до жахливих руйнувань. Не вшухали вони на вулицях міста протягом тижня. З лютого опір більшовиків в більшості районів міста було зламано. Залишки укрилися за мурами «Арсеналу». Після запеклого бою до ранку наступного дня українські добровольчі загони повністю оволоділи корпусами заводу. Але зненацька з лівого берега почала бити по місту артилерія: 4 лютого більшовицькі загони з бронепоездами, очолювані Ю.Коцюбинським, зайняли Дарницю і мости через Дніпро, а В.Примаков з полком червоних козаків переправився через Дніпро на Поділ. П'ять днів війська Муравйова обстрілювали Київ із важких гармат, прагнучи повністю зруйнувати його історичний центр, а з ним і пам'ять про Київську Русь Володимира, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Богдана Хмельницького, про давнє українське коріння.

Після жорстоких вуличних боїв у ніч з 8 на 9 лютого Центральна Рада під охороною 3 тис. вояків евакуювалася з Києва до Житомира. Муравйов видав наказ «нешадно знищити всіх офіцерів, юнкерів і гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції»... Почалася кривава бійня. Тільки першого дня без суду і слідства було розстріляно 5 тис. осіб, переважно російських офіцерів і українських старшин, членів Центральної Ради, представників духівництва. Розстрілювали просто на вулиці кожного, хто

заговорив по-українськи, або носив українську вишиванку чи українські вуса. Мало не розстріляли В.Затонського і М.Скрипника. Першого врятував мандат, підписаний Леніним, другого пізнав один із червоногвардійських командирів. Жорстокості були настільки вражаючими (розстріли супроводжувалися грабежами, гвалтуваннями і «конфіскаціями») і безпідставними, що навіть більшовицька Київська рада робітничих та солдатських депутатів вже 10 лютого прийняла спеціальну резолюцію з осудом самочинних розправ над мешканцями міста. «Згоріла наша орієнтація на Московщину, на Росію, — з гіркотою писав М.Грушевський, — накидувана нам довго і вперто силоміць і кінець кінців, як то часто буває, справді присвоєна була значною частиною українського громадянства»⁸².

Тим часом більшовицьке загальноросійське керівництво вирішило розчленувати Україну, приєднавши до Росії найластівші шматки. З цією метою 12 лютого у Харкові було проголошено Донецько-Криворізьку Радянську Республіку, а також «радянські республіки» — Одеську, Кримську і Донську у складі Радянської Росії. За Радянською Україною (також автономією у складі Росії) передбачалось залишити території в межах колишніх Київської, Подільської, Волинської та Чернігівської губерній, тобто тих, на які поширювалися повноваження Генерального Секретаріату Центральної Ради за угодою з Тимчасовим урядом від 17 серпня 1917 р.

На Україні була встановлена влада Рад. Розпочалася націоналізація промислових підприємств, запровадження Декрету про землю. Селянам було роздано 15 млн. десятин поміщицьких, державних, удільних та церковних земель, 600 тис. коней, 800 тис. великої рогатої худоби.

Але становище радянської влади не було стабільним в Україні. По-перше, вона скомпрометувала себе кривавою вакханалією, беззаконням і відвертим україноненависництвом відразу після взяття Києва (та й інших міст), по-друге, — значна частина Правобережжя ще перебувала під контролем військ Центральної Ради та інших формувань. Борня мала продовжитися.

⁸² Цит. за: Шкільник Михайло. Україна в боротьбі за державність в 1917-1921 роках: Спомини і роздуми. — Торонто, 1971. — С. 79.

4. Брестський мир і його наслідки для України. Падіння Центральної Ради.

Взагалі-то симпатії Центральної Ради схилялися на бік Антанти, але воєнно-політична ситуація складалася для України так, що треба було робити протилежний вибір. 22 грудня 1917 р. більшовики розпочали у Бресті мирні переговори з Центральними державами, заявивши, що вони репрезентують всі народи колишньої Російської імперії. Щоб не дати без неї вирішувати її долю, Україні нічого не залишалося, як послати до Бреста власну делегацію. Вона прибула, коли переговори йшли повним ходом і українським дипломатам довелося надолужувати упущене.

Російську делегацію на переговорах очолював Л.Троцький. Українську — спочатку В.Голубович, а після обрання його Головою Ради Міністрів УНР — О.Севрюк. Крім них, до складу української делегації увійшли Любинський, Полоз, Левитський та Остапенко (економічний радник делегації). В переговорах взяли участь від Німеччини — міністр закордонних справ Кюльман і його заступник генерал Гофман; від Австрії — міністр закордонних справ граф Чернін; від Болгарії — міністр внутрішніх справ Попов і полковник Ганчев (Попова пізніше замінив голова Ради міністрів Родославов); від Туреччини — посол у Берліні Ібрагім Гаккі-паша і державний секретар Ахмет Нессім-бей, пізніше прибув великий візир Таалат-паша.

3 першого ж дня появи на мирних переговорах української делегації між нею і делегацією радянської Росії розпочалася спершу прихована, а далі відкрита і жорстка боротьба, боротьба двох молодих дипломатичних шкіл, в якій у кінцевому рахунку українська дипломатія здобула блискучу і переконливу перемогу. Але про все за порядком. Прибувши до Бреста в розпал переговорів, голова української делегації вручив учасникам переговорних сторін ноту Генерального Секретаріату УНР, де висловлювалася незгода з тим, щоб більшовицька Росія вела переговори від імені України. У відповідь голова радянської делегації Л.Троцький на другому пленарному засіданні 10 січня

не заперечив проти права участі делегації УНР в переговорах. Ця заява Троцького, проголошена від імені Росії, має правове значення для України, як подальше дипломатичне її визнання, тому варто навести її в основній частині:

«Зважаючи на ноту Генерального Секретаріату Української Народної Республіки, російська делегація заявляє зі свого боку, що вона в цілковитій згоді з принциповим признанням права для кожної нації на самовизначення аж до цілковитого відокремлення, не бачить жодних перешкод для участі української делегації в мирових переговорах»⁸³.

Чим пояснити таку заяву Троцького? По-перше, тим, що Ленін і його оточення прорахувалися з термінами «приборкання» України. Вони планували зробити за два-три тижні, а бойові дії внаслідок активного спротиву малочисельних військ УНР розтягнулась не на тижні, а на місяці. Доводилось погодитись на участь делегації УНР в переговорах, перейшовши, з російського боку, до тактики затягувань, на що більшовики завжди були великі мастаки. По-друге, цією заявою вони залишали «лазівку» для делегації маріонеткового харківського Народного Секретаріату, який би безоглядно тримав би лінію Радянської Росії. По-третє, таким чином більшовики демонстрували нібито свою прихильність до норм міжнародного права.

Бачачи, що військові дії на Україні набирають затяжного характеру, а переговори входять у стадію вироблення конкретних рішень, Л.Троцький попросив перерву на десять днів (з 18 по 28 січня) з тим, щоб нібито отримати нові інструкції в Петрограді. Він сподівався, що автоматично перервуться переговори і делегації УНР. Однак українська делегація провадила мирні переговори самостійно, використавши цей час на узгодження і зближення позицій, подолання протиріч між Україною і Центральними державами. Зрозумівши, що хід із затягуванням переговорів не дав бажаних результатів, ЦК РКП(б) дав вказівку харківському Народному Секретаріатові направити до Бреста свою делегацію і виступити там від імені України. Така делегація була направлена в складі двох осіб: Шахрая і Медведєва. (В ті дні УНР проголосила IV Універсал і повну незалежність України).

⁸³ Доктор Матвій Стахів. Україна проти большевиків. — Тернопіль, 1992. — С. 35.

Завдання «українсько-советської делегації», як згадує М.Скрипник, було таким: «Від імені робітників і селян України заявити, що Українська Центральна Рада не визнається урядом України, не має права ні виступати в її імені ні прийняти від її імені яких будь договорів. Наша мирова делегація повинна була бути в складі російської делегації і спільно з нею і в повній згоді з нею всі свої заяви та виступи направити на використання мирових переговорів як засобу агітації...»⁸⁴.

Розпочалася запекла боротьба між російською і українською делегаціями. 30 січня 1918 р. голова російської делегації Л.Троцький виступив із заявою, в якій дав своє обґрунтування, чому Центральні держави не повинні мати справу з Центральною Радою і урядом УНР, а навпаки — вести переговори з харківським Народним Секретаріатом, нібито єдиним репрезентантом всієї України. У своїй відповіді 1 лютого новий голова делегації УНР Севрюк не залишив на аргументації Троцького каменя на камені, значно схиливши на бік України представників Центральних держав. Але і після цього нападки представників російської делегації на делегацію УНР не припинялись. Відповідь на злісні нападки дав другий член делегації Любинський у своїй блискучій, глибоко аргументованій промові, якою кінцево вніс злам у ситуацію на користь України. Наведемо фрагмент цієї промови, яку генерал Гофман у своїх мемуарах назвав «надзвичайно красномовною» і яка, за свідченнями очевидців, приголомшила навіть Троцького.

«В 1917 році Росія, як держава, де жило так багато народів, які мають різні політичні стремління і які вирости в різних історичних умовах, а які то народи у революції змагають до своїх національних і соціальних цілей, стала республікою. Від вибуху революції було біля державної керми цієї республіки протягом 1917 року кілька різних правлінь. Цей рік почався під скипетром царя і перейшов на шаблі кадетського і соціалістично-кадетського правління, а скінчився оце стріляниною на вулицях Петрограду для розігнання Установчих Зборів, які скликано на можливій демократичній підставі. Проте, під одним оглядом усі ці правління залишалися солідарними: в своїх централістичних змаганнях і в своїй зажерливій жадобі задушити відроджені народи та всіх

⁸⁴ Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні // Червоний шлях. — 1923. — №3. — С. 84.

підбити під свою могутню руку. Большевицьке правління згідно з ідеями своєї партії стає щораз даліше від федеративних принципів. Так само як їхні попередники на престолах, які скинуто спільними зусиллями не тільки соціяльних, але й національних революцій, большевицьке правління проголосило принцип самовизначення народів тільки для того, щоб тим рішучіше поборювати цей принцип в його практичному переведенні. Голосні заяви большевиків про цілковиту волю народів Росії — це лиш грубі демагогічні засоби. Большевицьке правління, яке розігнало Установчі Збори та спирається тільки на багнетах наймитів червоної гвардії, ніколи не зважиться перевести справедливі засади права на самовизначення народів, бо воно знає добре, що не лише численні республіки — Україна, Донщина, Кавказ та інші не признають їх своїм правлінням, але й сам російський народ відмовив большевикам це право. Тільки із страху перед розвитком національних революцій виставили большевики із вродженою демагогією, як у Росії, так і тут (на мировій конференції), принцип права на самовизначення. Для поборення здійснення цього принципу вживають вони не лише банди червоної гвардії, але хапаються за ще гірші засоби: ... арештують і розстрілюють політичних діячів, стараються цілком фальшивим представленням справи підкопати авторитет тої чи іншої молоді республіки... Правління большевиків виповіло «святу війну» нашій республіці... Таким робом большевицьке правління замість засади права на самовизначення переводить засаду анархії і розкладу, бо воно знає, що найлегше руйнувати, та поводитьсь так, як каже стара приказка: брешти, брешти, щось із того таки лишиться»⁸⁵.

Після промови Любинського міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф Чернін виступив із спільною заявою усіх чотирьох Центральних держав:

«Іменем делегацій чотирьох союзних держав маю честь зазначити до зложеної заяви української делегації таке: Як відомо, голова української делегації, генеральний секретар Голубович, заявив на загальнім засіданні 10 січня 1918 року, що Українська Народна Республіка, спираючись на Третій Універсал Української Центральної Ради з 20 листопада 1917 року, починає своє нове міжнародне існування і нав'язує в цілім обсязі міжнародні зносини, які припадають їй у цій ділянці. З огляду на це прав-

⁸⁵ Цит. за: Доктор Матвій Стахів. Україна проти большевиків. — С. 44-45.

діння УНР вважає вказаним зайняти самостійне становище на теперішніх мирових переговорах. На це зложив я на загальнім засіданні 11 січня в імені чотирьох союзних держав таку заяву: Ми признаємо українську делегацію самостійною делегацією і уповноваженим представником самостійної Української Народної Республіки. З огляду на змінене становище, яке зайняв голова російської делегації на загальнім засіданні 30 січня в цій справі, а саме, що лише такі договори з Україною будуть признані й переведені, які формально ствердить правління федеративної республіки Росії, складають делегації чотирьох союзних держав з огляду на висловлений тепер погляд делегації київської Ради Народних Міністрів таку заяву: Ми не маємо жодної причини відкликати або обмежувати dokonane на загальнім засіданні 12 січня 1918 року признання української делегації самостійною делегацією і уповноваженим представництвом Української Народної Республіки. Що більше, ми бачимо далі підставу визнати Українську Народну Республіку вже тепер самостійною, вільною, суверенною державою, яка є в стані заключати самостійно інтернаціональні договори»⁸⁶.

Це була повна перемога молоді української дипломатії.

Поряд з боротьбою за визнання України правомірним суб'єктом міжнародних відносин перед українською делегацією стояло й інше, не менш важливе завдання: домогтися вигідного для України миру і підтримки Центральних держав, передусім Німеччини і Австро-Угорщини, в боротьбі з більшовиками. Споряджаючи делегацію на переговори, М. Грушевський зобов'язав її домагатися, щоб Україна дістала Східну Галичину, Буковину, Закарпаття, Холмщину та Підляшшя. У разі відмови Австро-Угорщини поступитися цими землями, треба було домогтися створення з них окремого коронного краю з широкою автономією. Слід сказати, що із завданням в цій ділянці українська делегація загалом справилася успішно.

В ніч з 8 на 9 лютого, коли Центральна Рада залишала Київ, у Бресті було підписано мирну угоду між УНР та Центральними державами. Це сталося за кілька годин до того, як до Бреста надійшла телеграма про взяття Києва більшовиками. Справу вирішили саме ці години, бо представники німецької коаліції до того заявили, що в разі падіння Києва вони не по-

⁸⁶ Там же. — С. 47-48.

годяться на підписання угоди⁸⁷. За угодою кордон між УНР і Австро-Угорщиною проходив за довоєнним кордоном Росії. Кордон з Польщею мав бути визначений спеціальною комісією «на основі етнографічних відносин і бажань людності». (Крім того, у Брестській угоді була таємна стаття про поділ Галичини на польську й українську й об'єднання української Галичини з Буковиною в один коронний край. Ця стаття була у двох примірниках: один мав австро-угорський уряд, другий — О.Севрюк. Але Севрюк показав його у Відні українцям. Тоді граф Чернін примусив Севрюка повернути свій примірник. Поляки дізналися про цю угоду і зробили все для того, щоб не реалізувати її, оскільки самі претендували на українські землі).

В галузі економічній Угодою обумовлювалось, що Україна продасть Австрії і Німеччині за тверду валюту не менш як 1 млн. тонн надлишків зерна. Зважаючи на те, що у передвоєнні роки з України на продаж вивозилося близько 5 млн. тонн, навіть при помітному падінні виробництва для України це було вигідно. Тим паче, що йшлося про тверду валюту. Також було домовлено відмовитися від репарацій і контрибуцій, обмінятися військовополоненими, встановити дипломатичні відносини тощо.

Додатковими умовами миру були збройна допомога УНР у війні проти більшовиків і позика у 1 млрд. крб.

Оцінюючи тодішні події з часової відстані, мусимо визнати, що підписана делегацією УНР Брестська мирна угода за умов, що склалися, була вигідна і корисна для України.

18 лютого о 12 годині дня німецькі та австро-угорські війська розпочали наступ по всій лінії Східного фронту. Основну масу військ було кинуте на Україну. Німці — 21 піхотну, дві кавалерійські дивізії і одну кавалерійську бригаду; австро-угорці — вісім піхотних і дві кавалерійські дивізії. Разом це становило близько 450 тис. війська, до якого на Волині приєдналися загони Центральної Ради і дивізія Союзу Визволення України (СВУ), сформована з колишніх військовополонених українців. Практично без жодного опору з боку більшовиків передові українські загони під командуванням К.Присовського та С.Петлюри 2 березня зайняли Київ. За два дні перед тим (27 лютого) більшовицький уряд (Народний Секретаріат) перебрався до

⁸⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х томах. — К., 1992. — Т. 2. — С. 481.

Полтави. З березня чітко й організовано у Київ вступили німецькі частини. «Їх виправка, акуратність, загальний порядок вразили киян, які дивились на них з подвійним почуттям: з одного боку, це були вчорашні супротивники, чия поява засвідчувала повну поразку у війні, а з другого, ці, хай і німецькі, вояки несли мир, спокій, гарантію безпеки, тобто те, що люди почали особливо цінувати після більшовицької окупації. І Київ набув зовсім нового вигляду: спустілий та мертвий при більшовиках він пожвавився та прибадьорився, і тисячні натовпи виплеснули на вулиці дивитися на парад німецького війська»⁸⁸.

Перед загрозою навислої катастрофи того ж 3 березня Радянська Росія підписала Брестський мир. Але всупереч брестським угодам Росія продовжувала підтримувати свою «п'яту колону» в Україні. Так, Ленін запропонував Антонову-Овсієнко перейти в розпорядження Народного Секретаріату. 7 березня Народний Секретаріат призначив його головнокомандуючим збройними силами України. Війська, що воювали проти Каледіна, теж були повернуті проти німців. З Петрограда на Україну було терміново перекинуто 1400 балтійських матросів. На Україні оголосили мобілізацію військовозобов'язаних віком від 18 до 37 років. Особливо швидко формувалися військові загони в Донбасі. Однак ефективних наслідків усі ці заходи не мали: 14 березня впала Одеса, 16 — Черкаси, 17 — Миколаїв.

В атмосфері загального розпачу, анархії і паніки 17-19 березня 1918 р. в Катеринославі, куди на той час з Полтави перебрався більшовицький уряд, відбувся II Всеукраїнський з'їзд Рад. У ньому взяли участь 964 делегати, з них 401 більшовик, 27 — лівих українських соціал-демократів, 414 — лівих есерів і 14 співчуваючих, 50 безпартійних. Розглядаючи політичний момент, з'їзд прийняв важливе для подальшої історичної долі України рішення: з огляду на умови Брестської угоди проголосити Україну незалежною, але в союзі з Росією. Отже, силою обставин і більшовики слідом за УНР проголошували Україну не регіоном Росії, а незалежною державою. З'їзд обрав Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) із 102 осіб. Головою ЦВК став В.Затонський, головою Народного Секретаріату — М.Скрипник. Відразу було відправлено посольство до Москви (Скрипник, Коцюбинський, Врублевський) для звіту перед

⁸⁸ Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. — С. 95.

РНК про проведену роботу. (Як бачимо, які б рішення не приймалися, український більшовицький уряд залишався покірною маріонеткою Росії). Але цей вірнопідданський звіт навряд чи міг бути втішним, бо вже 21 березня більшовицький уряд опинився в Таганрозі.

2 квітня німці зайняли Катеринослав, а 6 українські військовики П.Болбочана разом з німецькими частинами взяли Харків. Упродовж другої половини квітня німецькі та українські війська зайняли весь Донбас. Маріонетковий Народний Секретаріат Радянської України змушений був 21 квітня покинути Таганрог і спішно тікати до Москви. А ще через десять днів німецькі війська увійшли в сам Таганрог, а 7 травня захопили Ростов-на-Дону. У зв'язку з наступом німців на Крим, а також тому, що майже весь Чорноморський флот перейшов на бік Центральної Ради, Ленін надіслав таємну директиву про переведення флоту із Севастополя до Новоросійська і затоплення його там. Лише третина кораблів виконала цю директиву і була потоплена на рейді Новоросійська. Решта кораблів залишилися вірними УНР. 4 травня В.Антонов-Овсієнко оголосив припинення бойових дій проти німецько-австро-угорських сил та гайдамаків і складення із себе звання головнокомандуючого Південних республік. Отже, на початок травня 1918 р. всю Україну і найближчі прилеглі до неї території було звільнено від більшовиків.

Заідеологізована радянська історична наука, займаючи сторону більшовиків і виходячи з інтересів Радянської Росії, однозначно оцінювала наступ німецько-австрійських сил на Україні: як безоглядну інтервенцію і окупацію російської території. Однак, якщо дивитися на ці події з позиції міжнародного права, то ситуація виглядає зовсім по-іншому: незалежна Українська Держава офіційно запросила допомоги у Центральних держав у боротьбі проти більшовицької агресії, що і було оформлено Брестською угодою. Німеччина і Австро-Угорщина, чинячи відповідно з міжнародними нормами, виконали свої зобов'язання і надали таку допомогу. Ні більше, ні менше. Цікавим, з цього погляду, видається розміркування П.Скоропадського: «Вони [німецькі війська. — Авт.] врятували Україну від повної розрухи в анархії, і вони були потрібні Україні доти, доки вона не привчиться стояти на своїх власних ногах. Як відомо, народності, що не мають

своєї держави довгий час, гублять здібність до організації себе власними силами і повертають знову собі це уміння поволі, при щасливому збігу обставин. Такий щасливий збіг обставин для України якраз і наступив тоді, коли німецька армія оборонила край від зовнішніх і внутрішніх руїницьких сил за дуже дешево, порівняно, ціну: експорт кількох десятків мільйонів пудів хліба в обмін на потрібні краєві фабричні вироби»⁸⁹.

Підкреслимо ще раз — німці і австрійці виконали взяті на себе зобов'язання і, природно, поставили вимогу, щоб уряд УНР виконав свої — тобто забезпечив експорт у Центральну Європу продуктів харчування. А для цього потрібно було організувати порядок у суспільстві і господарсько-економічне життя в країні. Як скоро вони переконалися, ні Центральна Рада, ні її есерівський уряд не здатні були цього зробити. Ситуація в країні повністю вийшла з-під їхнього контролю. Німецькі і австрійські війська опинились у вкрай складній ситуації. Уряд УНР, запросивши їх на допомогу, не був здатний не лише виконати взяті за Брестською угодою зобов'язання, а й прогудувати майже півмільйонне союзницьке військо. Найбільше союзників вразила відсутність будь-якого адміністративно-виконавчого апарату на місцях. Ніхто нічого не виконував, ніхто ні за що не відповідав. Ось що повідомлялось телеграмою з Києва від 10 березня 1918 р. Міністерству закордонних справ Німеччини: «Український уряд, незважаючи на свою добру волю, в даний час є безсилим через недостатність збройних сил і неорганізованість. Сподівання, що цей уряд, у складі якого виключно ліві опортуністи, спроможний організувати тверду владу, дуже сумнівні. Таким чином, наші війська залишені напризволяще і змушені захищати своє життя, незважаючи на те, що перебувають у країні, з якою укладено мир»⁹⁰.

Загальне становище на Україні було жахливим — залізничці зруйновані, шахти Донбасу затоплені водою. Більшовики вивезли грошові запаси банків. Головне ж — наступала весна, а величезні поміщицькі лани не були зорані і засіяні. У зв'язку з цим зміцнювалася опозиція з боку «несоціалістичних елементів» — буржуазії, поміщиків, заможних селян, козаків. На Лівові

⁸⁹ Скоропадський П. Спомини. — К., 1992. — С. 97-98.

⁹⁰ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 23.

бережній Україні поміщики об'єдналися з дрібними землевласниками і заможними селянами, вимагаючи скасування земельного закону. Вони звернулися до Центральної Ради з вимогою розпустити соціалістичний кабінет міністрів. Представники цих груп зверталися також до німців і отримували в них моральну підтримку. Однак Центральна Рада залишалася вірною соціалістичним гаслам.

25 березня 1918 р. відбувся з'їзд, організований партією хліборобів-демократів. Були прийняті резолюції: 1) засудити політику Центральної Ради з аграрного питання; 2) вимагати повернення землі колишнім власникам; 3) забезпечити рівні права соціалістам і несоціалістам; 4) ввести до Центральної Ради представників хліборобів (тобто від поміщиків і заможних селян). До Києва вирушила делегація, але Грушевський її не прийняв.

До проблем соціально-економічних, що розшаровували суспільство, додалася ще й проблема мовна. Її, ясна річ, треба було вирішувати в національній державі, але не так, як це робили в тих край складних умовах молоді соціалістичні провідники України. Тим паче, що більшість міського російськомовного населення ставилася до українізації або байдуже, або скептично, або ж відверто вороже. 23 березня 1918 р. уряд видав наказ про перехід всього діловодства на українську мову. Це було в принципі правильно, але момент було вибрано дуже невдалий. До того ж українізація проводилася згори, директивними методами, що, зрозуміло, не могло сприяти консолідації суспільства.

В той же час у самій Центральній Раді не вщухала колотеча між різними угрупованнями, що зрештою призвело до виходу українських соціал-демократів з уряду. Частина російськомовного населення виступила проти законів про українське громадянство, про українську державну мову. Гострі суперечки точилися навколо закону про націоналізацію землі. Авторитет Центральної Ради упав майже до нульової позначки. Орест Субтельний так характеризує її діяльність у цей період: «Її політика викликала розчарування майже в усіх верствах населення України. Неукраїнці засуджували розрив зв'язків між Україною та Росією, незаможні селяни не отримали очікуваної землі, у заможних селян і великих землевласників націоналізація їхніх володінь викликала лють, а всі разом засуджували Центральну Раду за введення в країну жорстоких німців. Зі свого ж боку німці теж втрачали терпець до молодих і малоспроможних

політиків, які переважали в Центральній Раді. Вони швидко пересвідчилися, що вона не мала практично ніякого адміністративного апарату для збору тих мільйонів тонн продуктів, що їх так відчайдушно потребували голодні німецькі та австрійські міста. Безперервні кризи, сутички й дебати між соціалістичними партіями у Центральній Раді переконали німців у тому, що «молоді українські утопісти» неспроможні правити»⁹¹.

Зрештою, терпець у німців таки обірвався. Бачачи, що уряд УНР не здатний виконати взятих на себе зобов'язань, вони взялися самі наводити порядок. Головнокомандуючий німецькими військами фельдмаршал Ейхгорн 6 квітня без погодження з урядом УНР видав наказ, щоб селяни засіяли всі поля. За знищення посівів передбачалася сувора кара. Цей наказ остаточно зіпсував відносини між українським урядом і німецьким військовим командуванням. З точки зору стабілізації суспільної ситуації цей захід був цілком доцільним, але з точки зору міждержавних взаємин це було пряме втручання у внутрішні справи іншої держави. Це не могло подобатися керівникам Української Держави, не дивно, що взаємини між ними і німцями погіршувалися від дня до дня. Слід сказати, що наказ фельдмаршала Ейхгорна розв'язав руки низовому командуванню, яке почало безпардонно перебирати на себе місцеві адміністративні функції, поводячись зухвало, а часто і брутально з українським населенням, вину за що останнє ставило на карб Центральній Раді. Багатоманітні свідчення того часу, офіційні документи говорять про те, що союзницькі стосунки безповоротно йшли до класичної окупації і перетворення Української Держави в звичайне генерал-губернаторство з усіма сумними висновками, що з цього витікають.

Було очевидним, що Центральна Рада безповоротно летить у прірву. На її шляху не було вже корча, за який можна було б ухопитись. Останній тиждень існування Центральної Ради і її уряду ознаменувався гучним скандалом із викраденням відомого київського фінансиста і банкіра А.Доброго, який встановив з німцями тісні ділові стосунки. З того, що поліція не квапилася з його розшуками, німці зробили свої висновки і провели власне розслідування. Таємне дуже скоро стало явним: через кілька днів вони мали беззаперечні докази, що до «ви-

⁹¹ Субтельний Орест. Україна: історія. — К.: Либідь, 1991. — С. 308.

крадення» банкіра безпосередньо причетні міністр внутрішніх справ М.Ткаченко та військових — О.Жуковський і деякі інші офіційні особи. І робилося це з відома прем'єра В.Голубовича.

У відповідь на цей та інші подібні факти, які німці розцінили як ворожі до них дії, фельдмаршал Ейхгорн 25 квітня видав наказ про введення військово-польових судів, які мали розглядати всі серйозні порушення громадського порядку та кримінальні злочини. І хоча на загал народ поставився до цього указу з розумінням, оскільки правоохоронні органи УНР буди абсолютно бездіяльними, а злочинність захлеснула державу, але знову ж таки, як і попередній, цей указ був зухвалим втручанням у внутрішні справи держави.

28 квітня під час засідання Центральної Ради, коли промовці виступали з палкими протестами проти сваволі німців, німецькі солдати арештували в залі засідань міністра закордонних справ М.Любинського. Усіх присутніх обшукали. Щоправда, трохи згодом німецька влада засудила цю нібито самовільну акцію.

Наступного дня, 29 квітня, Центральна Рада ухвалила проект Конституції і обрала Президентом УНР М.С.Грушевського. Таким чином, Михайло Грушевський став першим Президентом України.

Це засідання Центральної Ради стало останнім.

Отже, Центральна Рада проіснувала понад 13 місяців. Багато це чи мало? В тому динамічному перебігу подій, коли за тиждень відбувалося більше ніж у звичайних обставинах за рік, достатньо, щоб стати визначальною віхою в історії. Такою визначальною віхою в історичній долі українського народу стала і Центральна Рада. Зараз стало певною модою критикувати Центральну Раду, її лідерів за помилки, які призвели до поразки. Легко судити з часової відстані, тяжче зрозуміти плин і всі суперечності тодішнього життя. І все ж не лише помилки і поразки притаманні і Центральній Раді, і її урядові, і її лідерам. Зорганізувавшись як інтелігентська київська культурницька громадська організація, вона за цих тринадцять місяців пройшла складну еволюцію і зрештою стала авторитетним представницьким політичним органом усього українського народу, органом, який взяв на свої плечі титанічну ношу — побудову незалежної Української Держави.

Що ж принесла українському народові Центральна Рада за час свого існування? По-перше, своєю діяльністю вона остаточно

но розвіяла досить поширені сумніви щодо самої можливості існування української нації. По-друге, з політичної точки зору вона вистояла у дуже складній ситуації і не поступилася російському Тимчасовому урядові. По-третє, Центральна Рада успішно переважила українських більшовиків, змусивши їх звертатися по допомогу до Росії. По-четверте, прагнучи демократичного, парламентського правління, Центральна Рада залишилася вірною своїм прагненням. По-п'яте, вимогою українського самоврядування вона ставила під серйозний сумнів раніше недоторканий принцип «єдиної і неподільної» Росії і примушувала як Тимчасовий уряд, так і пізніше більшовиків відступати (хоча б теоретично) від цього великодержавницького шовіністичного постулату. По-шосте, Центральна Рада зробила прорив на міжнародну арену, домоглася дипломатичного визнання незалежності УНР низкою європейських держав, заклала власну дипломатію. Центральна Рада наполягала на визнанні прав українського народу на власну державу: збройні сили, фінансово-кредитну систему, митну службу, культуру і мову. І це, мабуть, найголовніше.

А які ж помилки і прорахунки призвели до її поразки?

Безпосередньою причиною падіння Центральної Ради, як відомо, стала її неспроможність виконати зобов'язання перед німцями, передбачені Брестською угодою. Але це усе ж скоріше наслідок, ніж причина. Бо до загальної поразки Центральної Ради спрочинились передусім відсутність двох основних підвалин державності: дієздатних збройних сил та відрегульованого адміністративно-управлінського апарату (відсутність адміністративної системи взагалі). Саме відсутність останнього не давала змоги Центральній Раді підтримувати ефективний зв'язок з повітами і селами — її потенційною опорою.

Врешті-решт Центральну Раду призвів до поразки недостатній розвиток українського національного руху. По суті, Центральна Рада змушена була розпочати державне будівництво до завершення процесу національного становлення. Через репресивну сутність поразки, його дискримінаційну політику щодо українців, а також через соціально-економічні особливості українського суспільства, більшість освічених людей в Україні становили росіяни або зрусифіковані українці. Український національний рух ще не охопив міста, які залишались твердинями росіян та зрусифікованих меншостей, і саме тут найбільше переважали войовничі антиукраїнські настрої. А звідси і

величезна нестача компетентних людей для організації та комплектування армії, а також адміністративного апарату української держави. Наявні ж кадри були молодими й недосвідченими: Винниченкові було 38 років, Петлюрі — 35, Ковалевському (лідер найчисельнішої української партії есерів) — 25, Миколі Шрагу (змінив Грушевського на посаді голови Центральної Ради) — 22. Тому стає зрозумілим, чому Винниченко, характеризуючи зусилля Центральної Ради, підкреслив: «Дійсно, ми були подібні до богів... у своєму намаганні створити із нічого цілий новий світ».

Якою ж за своєю суттю була ця перша представницька влада України? Неупереджений аналіз тих подій і фактів свідчить, що Центральна Рада не була ані контрреволюційною, як впродовж десятиліть твердила радянська історіографія, ані зрадницькою. Не була вона й буржуазною, навпаки, більшість її членів — соціалісти — намагалися проводити соціалістичну політику, хоч розуміли її інакше, ніж більшовики. Побіжно зазначимо, що коли б до складу Української Центральної Ради та її уряду входила діяльна, прагматична національна буржуазія, то і наслідки в державотворенні були іншими. Повчальним у цьому плані є приклад Чехословаччини, де національна буржуазія зіграла визначну конструктивну роль в побудові національної держави. На жаль, Україна власної національної буржуазії не мала, як і не мала сформованої у повному обсязі власної національної еліти, у найвищому розумінні, взагалі. Це, зрештою, і призвело до катастрофи.

Та віддамо належне Центральній Раді, яка на історичному зламі епох очолила демократичну національно-визвольну революцію, поновила в Україні державницьку свідомість і започаткувала процес побудови незалежної Української Держави.